

GHATAKARPARA-KAVYA

CHAUDHURI

Rs. 4/-

SANSKRIT DŪTAKĀVYA-SAMGRAHA

Work No. 6

The Ghatakarpara-Yamaka-Kāvya,
*critically edited for the first time with an introduction in English,
indices, appendices, copious extracts from various unpublished
commentaries and a new commentary*

BY

Dr. Jatindra Bimal Chaudhuri,

Ph.D. (London), Kavyatirtha,

Secretary, Govt. Sanskrit Siksha Parishat, West Bengal,
formerly, Principal, Govt. Sanskrit College, Calcutta and
Lecturer, University of London.

Foreword by

Dr. Satkari Mookherjee, M.A., Ph.D.

Ashutosh Professor & Head of the Dept. of Calcutta University.

CALCUTTA

1953.

Re. 9/-

CHOWKHAMA SANSKRIT SERIES OFFICE
P. O. Box 8, BANARAS-H.

Published by :—

Dr. J. B. Chaudhuri, Ph. D. (London)

Pracyavani Mandir

(Institute of Oriental Learning)

3, Federation Street, Calcutta—9.

Available at :—

Pracyavani Mandir

3, Federation Street, Calcutta—9

Motilal Banarsi Das

P.O. Box 75, Chowk, Banaras City

Sanskrit Pustak Bhandar

38/1, Cornwallis Street, Calcutta.

Oriental Book Agency

15, Shukrawar Poona.

Poona Oriental Book House

330-A, Sadashiv Peth, Poona.

Mehar Chand Lachman Das

Kucha Chellar Gali Nannc Khan

Faiz Bazar Road, Daryaganj, Delhi.

B. N. Sur & Co.

Gole Market, New Delhi.

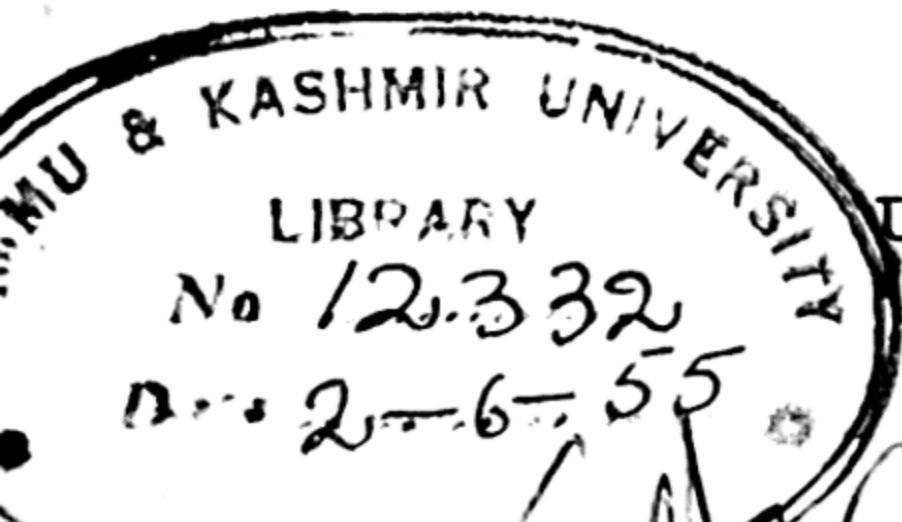
Printed by

U. M. Biswas, M. A. (com.), B. L.

I. N. A. PRESS.

173, Ramesh Dutt Street,

CALOUTTA—6.

CONTENTS

A. Introduction

Foreword	... 5
1. Description of MSS.	... 8
2. Ghaṭakarpara the Poet	... 14
3. The Influence of the Ghaṭakarpara-Kāvya on the Poets of subsequent ages	... 18
4. Sequence of the speakers of the verses of the Ghaṭakarpara-Kāvya	... 20
5. Commentators of the Ghaṭakarpara-Kāvya	... 22
(i) Abhinava Gupta	... "
(ii) Divākara, son of Īśvara Vidyāvilāsa	... 26
(iii) Govinda Jyotirvid, son of Nilakanṭha Jyotirvid	... 29
(iv) Kamalākara Bhaṭṭa	... 31
(v) Ramāpati Miśra	... 35
(vi) Śamkara	... 37
(vii) Tārācandra	... 40
(viii) Anonymous	... 41
6. The Kṛṣṇalilā-Kāvya of Madana	... 34

7. A synoptical Table showing the order of the verses in the commentaries consulted	... 54
8. Index of Verses of the Ghaṭakarpara-Kāvya	... 58
B. Text with a new Sanskrit commentary by Dr. J. B. Chaudhuri	2-80
C. Appendices :	
(1) English Translation & Notes	... 81
(2) Variant readings of the Ghaṭakarpara-Kāvya 84
(3) Bibliography	... 85
(4) General Index	... 86

FOREWORD

It is a matter of great gratification to us all that the Pracyavani Mandir (Institute of Oriental Learning), founded by my beloved pupil Dr. J. B. Chaudhuri has unearthed, within a short time, many hidden treasures of the vast store-house of Sanskrit Learning. I have great pleasure in writing a few words in appreciation of his invaluable new publication, the *Ghaṭakarpara-Kāvya*, critically edited by him for the first time, with a new Sanskrit commentary written by himself.

The importance of the present edition of the *Ghaṭakarpara-Kāvya* by Mahākavi Ghaṭakarpara, contemporary of Kālidāsa, can hardly be over-estimated. Dr. Chaudhuri has adduced arguments for proving this *Kāvya* to be a precursor of the immortal *Kāvya* *Meghadūta*. Yet, it is strange that no critical edition of this work was so far available. The present edition further reveals that well-known champions of Sanskrit Learning in by-gone ages such as Abhinavagupta, Kamalākara Bhaṭṭa and others commented upon the *Ghaṭakarpara-Kāvya* but no comparative study of these as well was so far possible as they were all buried in heaps of MSS. in different parts of our country and overseas which are not easily accessible and which have

hitherto escaped the notice of scholars. In this connection, Dr. Chaudhuri has reproduced copious extracts from these commentaries which have much enhanced the value of the work. All the variant readings from various MSS. materials have also been very carefully noted, and interpreted, whenever necessary. What is more, the new commentary by Dr. Chaudhuri in Sanskrit, the inspired work of one of the greatest Advocates of the importance of Sanskrit Learning in India to-day, will be most welcome to all lovers of Sanskrit Learning all over the world. In it, Dr. Chaudhuri has argued convincingly that the *Ghaṭakarpara-Kāvya* cannot but be a *Dūta-Kāvya* and in all probability, was composed before the *Meghadūta*. The Sanskrit commentary is noted for its lucid, elegant and graceful language and will enlighten a student of Sanskrit *Kāvyas* regarding the niceties of Sanskrit rhetorics, prosody and lexicon, which have been copiously incorporated and explained in the course of the elucidation of the verses.

The other relevant informations regarding *Ghaṭakarpara-Kāvya* and its influence upon the poets of subsequent ages headed by Madana, author of the *Kṛṣṇa-lilā-kāvya*, are important pieces of Sanskrit Researches. The real nature of relationship between Mahākavi *Kālidāsa* and *Ghaṭakarpara* has also been beautifully portrayed by Dr. Chaudhuri in the introduction. And this will throw a flood of light on a tangled problem of the history of Sanskrit literature and ought

to serve as a warning to over-enthusiasts who would dismiss tradition with scant respect.

Dr. Chaudhuri's new researches on the Dūta-Kāvyas, such as (1) his Series Samskrta-Dūta-Kāvya-saṁgraha (Six Volumes), (2) his recent work Vangiyā-Dūta-Kāvyetihāsa (History of the Dūta-Kāvyas of Bengal), (3) his magnificent edition of the Meghadūta in two volumes consisting of many hitherto unpublished commentaries such as (a) the Subodhā of Bharata Mallika of Bengal, (b) the Kavīpriyā by Sāsvata, the well-known lexicographer, from the only extant MS. of the work in Newari script, (c) the Tātparya-dīpikā of Sanātana Gosvāmin, direct Disciple of Mahāprabhu Sri Caitanya, etc. have opened up a new vista for researches into the Dūta-Kāvya Literature in Sanskrit.

I wish my pupil Jatindra Bimal God-speed in all his literary activities as well as missionary work for the propagation of Sanskrit Learning. We, his loving teachers, hereby unite in blessing him for a long life so that he can continue to bring to light many other valuable works as the present one.

Asutosh Buildings,
Calcutta University.
Calcutta
11-8-53

Satkari Mookerjee,
Asutosh Professor and Head of the
Department of Sanskrit,
Calcutta University.

PREFACE.

I have great pleasure in introducing to the lovers of Sanskrit Learning and Literature a critical edition of the *Ghaṭakarpara-Kāvya* for the first time.

As early as 1942, I collected a large number of MSS., from different parts of our country and outside, of the *Ghaṭakarpara-kāvya*, and of all its extant commentaries, collated them and got the press-copy ready. At that time, I intended to publish some of the commentaries of this celebrated work as only one old commentary had till then been published, viz. the anonymous commentary, edited by Durseh from Germany as early as 1828.

Years rolled on and the exigencies of the second world war and my other pre-occupations stood in the way of the publication of the critical edition of the *Ghaṭakarpara-kāvya* together with commentaries. A few years later when I had been perusing through the critical edition of the *Ghaṭakarpara-kāvya* with commentaries prepared by me, important portions of which I am reproducing in the Introduction to this work under the heading : Commentators of the *Ghaṭakarpara-kāvya*, it appeared to me that none of these commentaries was really satisfactory. They were either too abbreviated or they skipped over many important points here and there. Further, I materially disagree with them in the unnecessary introduction of the *Dūtīs* and *Pratidūtīs*. My commentary would show that as in the *Meghadūta*,

here too the theme is limited to the lover and the beloved, and the messenger. As such, the Ghaṭakarpara becomes almost a prototype of the Meghadūta. The difference appeared very vital. Under the circumstances, I felt called upon to write a commentary myself. Accordingly I did so, and am, at long last, presenting the lovers of Sanskrit learning with the same.

Though the Ghaṭakarpara-kāvya is not in form the same as the Meghadūta-kāvya of Kālidāsa, it is in spirit so. Only the theme is reversed. Here it is the wife who sends the cloud as a messenger and not the husband. The Ghaṭakarpara-kāvya is comparatively very short too, having only 20-23 vv. But its additional interest is the graceful application of the Yamaka Alamkāra in a very apt form. The Poet took a great pride too for his skill in the application of the Yamaka as will be obvious from the last verse of the present Khaṇḍa-kāvya.

Tradition attributes the work to the same age as that of Kālidāsa. Many, again, attribute the work to Kālidāsa himself. In any case, it cannot be denied that, though not exactly a Dūtakāvya in name or form, it is really a Dūtakāvya or Messenger-Poem ; only, the neat form given to the Meghadūta by Kālidāsa did not crystallize in the Ghaṭakarpara. So we include this work in our series Sanskrit Dūta-kāvya-Samgraha and publish this as vol. 6 of the same.

A beautiful critical edition of the Ghaṭakarpara-kāvya has been an object of my dream for the last twelve

years. I only hope that Sanskritists all over the world will find here ample materials to delight in for long. The *Ghaṭakarpara* appears to fill up the intermediate stage between the Epic and *Meghadūta* both in form and matters. As such, the importance of the *Ghaṭakarpara-Kāvya* in the history of the development of the Sanskrit *Dūta Kāvya* Literature can hardly be overrated.

In fine, I take this opportunity of thanking cordially my ever esteemed friend Prof. P. K. Gode, the celebrated Curator of Bhandarkār Oriental Research Institute, Poona, the Curator of Madras Government Oriental MSS. Library, the authorities of the Asiatic Society, Calcutta and of other MSS. Libraries for kindly lending to me their valuable MSS. for my use for the preparation of the present critical edition.

PRACYAVANI

3, Federation Street,
Calcutta—9.
February, 1953.

J. B. Chaudhuri.

INTRODUCTION

Section I.

Description of MSS.

A. MS. No. 352 of 1884-87—now deposited in Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, (No. 245).

This comm. contains the Text of the *Ghaṭakarpara* as well as an anonymous commentary.

Size $10\frac{3}{4} \times 4\frac{3}{4}$ and $11\frac{3}{4} \times 5\frac{1}{5}$ inches. Extent 10' leaves with 7-10 lines to a page ; about 45 letters to a line. Character : Devanagari, hand-writing clear and legible. Material : Country-made paper. Text in the middle with the comm. below and above it. Borders ruled in triple red lines. Red pigment used for verse-numbers. Date of MS : Samvat 1904 i.e. 1826 A.D. Complete. Fairly correct.

This anonymous commentary was published by Dursch in 1828 from Germany.

B. No. 399 of 1887-91—now deposited in Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona (No. 243).

In this MS. the Text is given in the middle and the commentary of *Tārācandra* above and below it. Size $8\frac{1}{2} \times 8\frac{1}{2}$ inches. Extent : 11 leaves ; 7-8 lines to a page,

with about 30 letters in a line. Material : Country-made paper. Script : Devanagar. Handwriting clear and legible. Borders ruled in double black lines. Complete. Fairly correct.

This MS. consists of the commentary by Tārācandra.

C : MS. No. 27 of 1869-70, now belonging to Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona (No. 241).

Size $8\frac{1}{2} \times 5$ inches. Extent : 10 leaves, 10 lines to a page with 32 letters to a line. Substance : Country-made paper. Script : Devanagar. Handwriting clear. Borders ruled in double red lines. There are a few stray verses on fol. 10. Date : Śaka 1737 i.e. 1815 A.D. Copyist—Viśvanātha Bhaṭṭa, son of Jagannātha and grand-son of Dāmodara Bhaṭṭa Sapre.

The MS. contains the Text as well as the Commentary by Tārācandra.

D. MS. No. 60 of A. 1882-83, now belonging to Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.

Size $8\frac{1}{2} \times 3\frac{1}{8}$ inches. Extent : 6 leaves with 10-11 lines to a page and 45 letters to a line. Substance : country-made paper. Character : Devanagar. Handwriting legible. Text in the middle and commentary above and below it. Verse-numbers marked with red pigment. Complete (fol. 6 blank).

The MS. contains the Text as well as the commentary of Tārācandra.

E. MS. No. 442 of 1899-1915, now deposited in Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.

Size $9\frac{3}{5} \times 4\frac{1}{5}$ inches. Extent : 8 leaves with 6-7 lines to a page and 32 letters to a line. Substance : country-made paper. Character Devanagar. Handwritting : not uniform and clear. Borders ruled in two double red lines. Yellow pigment used for corrections. Appearance old.

The MS. contains the Text as well as the commentary of Tārācandra.

F. No. 632 of 1883-84, now deposited in Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.

Size $10 \times 4\frac{1}{5}$ inches. Extent : 6 leaves with 13-14 lines to a page and 32 letters to a line. Substance : country-paper. Character : Devanagar. Handwriting legible. Borders ruled in triple red lines. Text in the middle with the commentary above and below it. Appearance old.

The MS. contains Text as well as a similar to that of commentary Tārācandra.

G. MS. No. 498 of 1891-95 now deposited in Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona (No. 238).

Size $8\frac{3}{4} \times 4\frac{1}{4}$ inches. Extent 12 leaves with 8-9 lines to a page and about 28 letters to a page. Substance : country-made paper. Character : Devanagar. Handwriting not uniform but clear. Date : 1845 Samvat.

The MS. contains the Text as well as the commentary of Tārācandra.

H. MS. No. 46 of 1871-72, now deposited in Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona (No. 245).

Size : $8\frac{4}{5} \times 3\frac{4}{5}$ inches. Extent : 19 leaves with 10 lines to a page and 35 letters to a line. Substance : country-paper. Character : Devanagar. Handwriting clear and legible. Borders ruled in double black lines ; slightly moth-eaten. Age Sam 1792 ; Śaka 1657.

The MS. contains the Text as well as the commentary of Bhaṭṭa Kamalākara.

I. MS. No. 398 of 1887-91, now deposited in Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona (No. 244).

Size : $11\frac{1}{2} \times 5\frac{1}{2}$ inches. Extent : 10 leaves with 9-10 lines to a page and 40-45 letters to a line. Substance : country-paper. Character Devanagar. Hand-writing legible. Text in the middle with the commentary below and above it. Date : 1879 Samvat ; 1744 Śaka.

The MS. contains the Text as well as the commentary of Ramāpati Miśra.

J. MS. No. D. 11841, belonging to Government Oriental MSS. Library, Madras.

Substance : paper. Character : Telugu. Complete. This MS. has some interesting features : (1) an additional verse (v. 21)—see synoptical table ; (2) a comparatively large number of variant readings (see appendix on variant readings). Further, it includes the verse एतन्निशस्य, etc.

It contains the Text as well as the commentary of Śaṅkara. For further details, *vide infra* : The commentators of the Ghaṭakarpara-kāvya—Śaṅkara.

Copy from the original completed on 12.7.42 and compared with the original on 15.7.42 [*Prācyavāṇī* MS. No. 138 J].

K. MS. No. D. 11842, belonging to Government Oriental MSS. Library, Madras.

Substance : palm-leaf. Character : Telugu. Complete. This MS. has some variant readings, e.g. v. 10 a धास for शष्प ; (का रतिः) श्रिय विना मयाद्य ते for..... ; v. 15 a : सुसगन्धतया for सुसुगन्धितया ।

It contains the Text as well as the Commentary of Tārācandra.

Copy completed on 14.7.42 and compared on 15.7.42 [*Prācyavāṇī* MSS. No. 138-K.]

L. MS. No. 5227 (5035) of Asiatic Society, Calcutta.

Size : $14 \times 3\frac{1}{4}$ inches. Substance : country-made paper. Folios 10 with 5-7 lines to a page. Character : Bengali. Appearance fresh. Complete. Post-colophon : श्रीरामनारायण-देवशर्मणः स्वाक्षरं पुस्तकञ्च ।

For details about the contents, see Appendix on variant readings and Introduction—Commentators of the Ghaṭakarpara-kāvya—Divākara, son of Īśvara Vidyā-vilāsa.

The MS. contains the Text as well as the commentary of Divākara.

Prācyavāṇi copy completed on August 15th, 1942—
MS. No. 138—L.

M. MS. No. 8381 (5038) of Asiatic Society
Calcutta.

Size $12 \times 4\frac{1}{4}$ inches. Substance : country-made paper.
Folios 24 with 8 lines to a page. Character Nagara.
Date Samvat 1776 i.e. 1710 A. D. Appearance old
and discoloured. Complete. Post colophon : श्री संवत् १७६६
श्रीगुरुचरणे सम सदा भक्तिरस्तु । etc. For details about
the commentator, his date etc. see Introduction—
Commentators of the Ghaṭakarpara-Kāvya—Govinda
Jyotirvid, son of Nilakantha Jyotirvid.

The MS. contains the Text as well as the commentary of Govinda Jyotirvid.

Section 2

Ghaṭakarpara the Poet

The name of Ghaṭakarpara is well-known to all lovers of Sanskrit Learning, particularly because he is reputed to have been one of the nine Gems of the Court of Yasodharmadeva Vikramāditya.

धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कवेतालभट्टकर्परकालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥

Unfortunately, nothing much about the life of Ghaṭakarpara is known to us. Rājaśekhara in his Estimate about his predecessors says :—

भासो रामिलसोमिलौ वररुचिः श्रीसाहसाङ्कः कविः ।
सिद्धा यस्य सरस्वती भगवती के तस्य सर्वे वयम् ॥
कारणत्वं कवित्वस्य न सम्पन्नकुलीनता
धावकोऽपि हि यद्भासः कवीनामग्रिमोऽभवत् ॥

Here Bhāsa is said to have been born in a low caste. This view is also upheld by Hemacandra when he says in his Kāvyānuśāsana—

सम्प्रति परां काष्ठामारुणेन भासेन तत्पूर्वा स्वकीया दशा न
विस्मृता । यतोऽनेन पूर्वचरितं घटकर्परेण उदकवहनमेव प्रति-
ज्ञातम् । प्रतिज्ञां चेमामसहमानाः परे कवयः परिहसितुमनसो
विक्रमार्यसभ्यमेनं भासं तज्जातिस्मारकघटकर्परनाम्ना व्याजहृः ।
क्रमेण च स एव व्यपदेशो भासमहाकवेः सुप्रसिद्धं सम्पन्नः ॥

In some works, Ghaṭakarpar's verse एको हि दोषो गुणसन्निपाते, etc. is found attributed to Bhāsa.

These all would lead to show that Ghaṭakarpara's name has somehow or other been interlinked with Bhāsa's, certainly, according to some leading authorities, as one and the same person. The evidence at our disposal is, however, meagre and we do not desire, with these insufficient data, to jump to any conclusion.

The name Ghaṭakarpara must owe its origin to the last verse of the work G.K. where the poet significantly uses the word in way of a challenge to other poets. It only appears that he was a sworn enemy of Mahākavi Kālidāsa, as, the Tradition goes, it was Ghaṭakarpara who challenged Kālidāsa with regard to the propriety of his statement in Kumāra-Sambhava, 1-3—

एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणोष्विवाङ्कः ॥
in his immortal verse in the Nītisāra :—

“एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोरिति यो बभाषे ।
नूनं न दृष्टं कविनापितेन दारिद्र्यदोषो गुणराशिनाशी ॥”
(Nītisāra, v. 17) (1)

In the last verse of the Ghaṭakarpara-Kāvya, the poet challenges other poets regarding his absolute superiority in the application of the Yamakas. It is only in the Raghu-Vamśa that Kālidāsa has very casually resorted to the Yamaka and that also in an

(1) Published in Kāvya-kalāpa, 1886; Kāvya-saṅgraha, compiled by Dinanātha Nyāyaratna, 1869; Kāvya-saṅgraha, compiled by Jīvānanda Vidyāsāgara, Vol. I, 1888.

extremely graceful manner. The *Raghu-vamśa* is a work of Kālidāsa's mature age. It would appear that Ghaṭakarpara would not imagine that Kālidāsa who used to refrain from artificialities as a rule in poetry would resort to the employment of the *Yamaka* in his composition. It is only likely that the *Ghaṭakarpara-Yamaka-Kāvya* is earlier than the *Meghadūta*. The central theme of both the works is just the same except that in the former, it is the beloved wife who sends the cloud as messenger whereas in the latter *i.e.* the *Meghadūta*, the lover sends the cloud-messenger, and not the lady-love. The message is sent in both at the advent of the rainy-season. The period of separation in the *Ghaṭakarpara* is, however, much shorter, only three months (*Vaiśakha-Asādha*) as opposed to one year in the *Meghadūta*.

The outstanding discrepancy between the two is, however, the absence of description of the route to be traversed by the cloud. The charming description of various hills, rivers, towns, etc. from the Āmrakūṭa to Alakā has no parallel. The *Ghaṭakarpara* is simply bereft of this marvellous description of the route to be traversed by the cloud.

Just as the verses inserted at the end of the *Meghadūta* after मा भूदेव क्षणमपि च ते विद्युता विप्रयोगः indicating the union of the *Yakṣa* with his beloved, are a definite interpolation (1), so the verse एतनिशन्य etc. of

*For these verses, see my edition of the *Meghdūta*, Pracyavani Mandir Dr. K. N. Katju Series vol. II, p. 133— “इत्याख्याते....भोजयामास शश्वत्” ।

the Ghaṭakarpara-Kāvya appears to be an interpolation. Abhinavagupta does not interpret the verse at all; probably it was not known to him. He further considers the verse तासामृतुः सफल एव हि immediately preceding this verse also as an interpolated one—“अयं श्लोकोऽत्रत्य इव न लक्ष्यते, पुस्तकेषु केन कारणेन गत इति न विद्मः ॥”

The verse एतनिशम्य, etc. is not in keeping with the tone of the rest of the work and is really out of place here.

The only other extant work to the credit of Ghaṭakarpara is the Nītisāra, of which again, there is no critical edition. This work contains an interesting dialogue between a Boar and a Lion. The Nītisāra is further the repository of such well-known verses as—

- (1) एका भार्या प्रकृतिमुखरा चश्चला च द्वितीया
पुत्रस्त्वेको मुवनविजयी मन्मथो दुर्निवारः ।
शेषः शश्या शयनमुदधौ वाहनं पन्नगारिः
स्मारं स्मारं स्वगृहचरितं दारुभूतो मुरारिः ॥१४॥
- (2) अतिदूरपथश्रान्ताश्छायां यान्ति च शीतलाम् ।
शीतलाश्च पुनर्यान्ति का कस्य परिदेवना ॥१५॥
- (3) अपमानं पुरस्कृत्य मानं कृत्वा च पृष्ठके ।
स्वकार्यमुद्धरेत् प्राज्ञः कार्यध्वंसे हि मूर्खता ॥१६॥

Section 3

The influence of the *Ghaṭakarpara-kāvya* on the Poets of the subsequent ages.

There is no doubt that the *Ghaṭakarpara-Kāvya* was outrivaled by its supposed contemporaneous work *Meghadūta*. Still, the *Ghaṭakarpara* has also influenced poets of later ages. One outstanding instance in this regard is the *Kṛṣṇa-līlā Kāvya* of Madana, son of *Kṛṣṇa*, composed in the South of India in 84 verses on *Kṛṣṇa*'s separation from the *Gopīs* in V. S. 1680 i.e. 1623 A.D. (1) Here each *pāda* of every verse of the *Ghaṭakarpara* has been used in a corresponding order and four verses of the *Kṛṣṇa-līlā* show the respective lines of the *Ghaṭakarpara* in an unmistakable way. A group of 4 verses of the *Kṛṣṇalīlā* thus begins with the first line of the *Ghaṭakarpara* and ends with the last line of the same verse, the 2nd line of the *Ghaṭakarpara* being used as the second line of the second verse of this group of 4 verses, and the third line of the *Ghaṭakarpara* as the 3rd line of the 3rd verse of the same group. As an illustration, the first two groups of verses ($4+4=8$) are quoted below :—

GROUP I

निचितं खमुपेत्य नीरदैः वसुदेवे हरिवाहिनीरदैः ।

रचितं फणिभूमुजाननैः उपरिच्छत्रमभासि काननैः ॥१॥

(1) See India Office Library Catalogue of Sanskrit MSS. by Eggeling, Part VII.

शशिनः किरणैः सनीरदैः प्रियहीनाहृदयावनीरदैः ।
 उदितं विभिदे सरिजलैः शयितं रक्षिजनैः तदालयैः ॥२॥
 निजपुत्रममुत्रममुक्तवान् स यदा तं जगृहेऽप्यनुक्तवान् ।
सलिलैर्निर्हितं रजः क्षितौ जनताभिर्न च तौ समीक्षितौ ॥३॥
 निजकार्यचिकित्सयोद्यतं सुरसङ्घाः कुसुमैः प्रमुद्य तम् ।
 ववृषुः स्वमुवं तथा क्षितौ रविचन्द्रावपि नोपलक्षितौ ॥४॥

GROUP II

हंसा नदन्मेघभयाद् द्रवन्ति नेदुस्तदा तत्र च मन्द्रवन्ति ।
 वाद्यानिं नन्दोऽपि ददौ बुधेभ्यः प्रीतो धनं मार्गणमागधेभ्यः ॥५॥
 दधीनि गोप्यो बहुसारवन्ति निशामुखान्यद्य न चन्द्रवन्ति ।
 क्षिपन्तु काश्चिच्च तदाचचक्षुः सिक्ताः च पुनश्चापिदधुः स्वचक्षुः ॥६॥
 अजेऽवतीर्णे विबभावधीरं धरा च पूतं (?) पवनोऽतिधीरम् ।
नवाम्बुमत्ताः शिखिनो नदन्ति प्रभां नभोऽपि स्म घना नदन्ति ॥७॥
 इतीन्दिरामन्दिरमागतोषा न पूतनामाह विभौ सतोषा ।
 न कोपि कोणे तु किमायदन्ति (० नदन्ति ?) मेघागमे
कुन्दसमानदन्ति ॥८॥

Section 4

Sequence of the speakers of the verses of the **Ghaṭakarpara-Kāvya**

It would only appear that the poem should have really begun with V. No. 6—and not with V. No. 1 as now.

The first six verses are narrated by the poet himself, describing the rainy season. The following fifteen verses are uttered by the lady-love. The last two verses are the poet's own. Of the aforesaid 15 verses, the first 6 are addressed by the wife to the cloud ; the following 2 addressed by her to her confidante, and the remaining 7 her own soliloquy.

According to Abhinavagupta, some of the verses are addressed by the lady-love to the cloud, some by the confidante to the lady-love, some by the lady-messenger sent by the lover, and the rest by the poet himself.

The first five ślokas as printed by us are inserted by Abhinavagupta after our verse No. 19 and explained by him in that context. According to him, the **Ghaṭakarpara** consists of only 21 verses, the verse एतनिशम्य, etc. being spurious.

So, the order of speakers, according to Abhinavagupta, would be as follows :—

1st—कवि-वचनम्

2nd-5th—(कविनिबद्धप्रमदावाक्यम्)

6th—कविनिबद्धदूतीवचनम् (न हि मेघानां स्वयमेव
मेघशब्दमुदिता इति तोयदागम इति स्वातन्त्र्येण कथयितुमुचितम् ।
अन्बुदैः शिखिगणोऽनैवम्)

7th—कविनिबद्धतत्सखीवचनम्

8-14—नायिकावचनम्

15-19—कविप्रकटितप्रतिदूतीवचनम्

21—कविवाक्यम्

Thus, in the opinion of Abhinavagupta (see Synoptical Table) verses 2—5, and 8—14 are to be uttered by the young lady, 6—7 by the female messenger from the husband. In the last two stanzas, the poet himself appears as the speaker.

The verse, last but one, एतन्निशमय, etc. has not been dealt with by Madana as well in his *Kṛṣṇalilā*. So, the verse in question is certainly spurious.(1)

(1) Madana in his *Kṛṣṇalilā* further interchanges the position of verses 15 and 16.

Section 5.

Commentators of the Ghatakarpara-Kāvya

A thorough search into the MSS. materials reveals that this immortal work has been commented upon by Abhinavagupta, Bharata Mallika, Śaṅkara, Tārācandra, Govardhana, Kamalākara, Ramāpati Miśra, Kucalakavi, Divākara, Vindhyaśvarīprasāda, Ādakamalla, Vaidyanātha and others. But these MSS. are all beyond the reach of scholars nor are all of them available. E.g. I have been trying hard for the last ten years to get a copy of the MS. of the commentary on the Ghatakarpara-Kāvya by Bharata Mallika of Bengal (whose Meghadūtātīka I have already edited critically for the first time) but have not as yet been successful in getting it. The MSS. of the commentaries of Vindhyaśvarīprasāda (1), Kucala Kavi (2), Ādakamalla and Vaidyanātha are not traceable. Interesting extracts from the old commentaries are, therefore, recorded here.

I. Abhinavagupta, Guru of Kṣemendra

Abhinavagupta, writer of the Vivṛti on the Ghatakarpara-Kāvya is identical with the celebrated author of the Dhvanyāloka-locana, Iśvara-pratyabhijñā-sūtra-vimarśini, Gītartha-samgraha, Paramārtha-sāra, etc.

1. Cat. of MSS. preserved in the Private Libraries of N. W. Frontier, No. 620.

2. Report of Sans. MSS. by Pt. Kashinath Kunte, Lahore.

In the *Ghaṭakarpara-vivṛti*, he eulogises his Guru Induraja. (1) He was a loving husband (2). Abhinavagupta was not only a lucky pupil (3) but also a lucky Guru, the celebrated Kashmirian Poet Kṣemendra being his pupil. He composed the *Bhairava-stava* in 993 and the *Īśvara-pratyabhijñā-sūtra-vimarśinī* in 1015 A.D. So, there is no doubt that his literary activities extended at least between 993 and 1015 A.D.

It only appears that the *Ghaṭakarpara-Kāvya-vivṛti* was one of his early works and probably, it was composed earlier than 993 A.D.

The following works of Abhinavagupta have not as yet been published :—

(1) प्रमाणपदमीमांसागगने वै विराजते ।

समुच्छलति यत्सृष्टः साहित्यामृतसागरः ॥१॥

कवीन्दोरिन्दुराजस्य ते मच्चित्तविकासकाः ।

बोधांशवो विगाहन्तां भूमुर्वःस्वस्त्रयीमपि ॥२॥

तत्परामर्शधवलमनःकोकनदो मनाक् ।

काव्येऽभिनवगुप्ताख्यो विवृतिं समरीरचत् ॥३॥

Colophon : समाप्ता इयं घटकर्परकुलकविवृतिः ।

कृतिर्महामाहेश्वर-राजानक-श्रीमदभिनवगुप्तपादानाम् ॥

2. In the *Bṛhat-pratyabhijñā*, he lovingly mentions the name of his wife—

सहधर्मचारिण्यां श्रीमत्यां विमलायां लीलयाऽवतार्य...

3. He was the disciple of Bhaṭṭa Indurāja, Utpala-rāja, Lakṣmaṇagupta, and Bhaṭṭa Tauta. He was the Praśiṣya of Somānandadeva.

1. Paramārtha-saṅgraha	5. Bhairava-stava
2. Paramārtha-sāra-ṭīkā	6. Śākta-bhāṣya
3. Bimba-pratibimba-vāda	7. Spanda.
4. Bodha-pancadaśikā	

In his commentary called *Vivṛti*, Abhinavagupta, as is only expected of one of the greatest exponents of the Dhvani School, lays greater stress on the implied sense than on the denotation of words. In the opening, he offers homage to Śiva—

अपूर्वः कोऽयं ते वरद शिरसः शेखरविधि-
र्ननु ज्ञातं प्लुष्टं स्मरधनुरिदं मूर्धनि धृतम् ।
यदालोकाल्पोके विषमविशिखः स्फूर्जतितरा-
मिति प्रोक्ते देव्या गलितनियमः शम्मुरवतात् ॥१॥

Then, he proceeds to point out the sequence of the speakers in the poem :—इदं प्रोषितप्रमदया हेतुभूतया प्रोषित-
प्रमदामुद्दिश्य कथ्यते कुलकम् । तत्र किञ्चित् कविनिबद्धप्रमदा-
वकृकम्, किञ्चित् कविनिबद्धतत्सखीभाषितम्, किञ्चित् कवि-
निबद्धदूतीभाषितम्, अन्यत् कविप्रकटितप्रतिदूतीवचनम्, इतरत्
स्वतन्त्रकविकथितम्, इति बहुप्रकारं दर्शयिष्यामः ; न तु सेव
एका कथनकर्त्री ॥ As regards Suggestion, as pointed out by
Abhinavagupta, the following verses are specially noted
V. 2-सर्वकालमतिवाह्य ; etc. ; V. 4-2 ; हंसपंक्तिरपि नाथ संप्रति ;
V. 5 नीलशरण्यमतिभाति etc.—एतैः वाक्यैः प्रत्युत इहागच्छतस्तव
किमपि पथि मनोहरत्वमिति ध्वन्यते ; V. 10—स्वनशब्देन
फरुणावशात् शब्दायमानता ध्वन्यते...यदा स्वनन्तो गर्जन्तोऽस्मोधरा
यत्र संजातकृपाः संवृत्ताः, तत्र अमीषां केतनवनानां केयं निष्करुणता ॥

Abhinavagupta attributes the *Ghaṭakarpara-kāvya* to Kālidāsa. In the commentary on his verse 20 (तासामृतुः सफल एव हि, etc.) he says—

किञ्च अत्र कर्ता महाकविः कालिदास इति अनुश्रुतम् अस्माभिः ।

Authorities quoted by अभिनवगुप्त are very few : V.6: पाणिनि ; V. 14 : 'शुष्कं मुहुः प्ररुदितं न्नगमश्रुपातः, क्रोधे मुहुर्सितमाशु'... ' इत्यादि ; V. 20, मेघदूत (आशावन्धः कुसुमसहशं, etc.) ; V. 21—वार्त्तिक (६११, शप उपालम्भने) ; ध्वन्यःलोक etc. ; २. १७—रसाक्षिप्तया यस्य बन्धः शक्यक्रिये भवेत् । अपृथग्यन्ननिर्वर्त्यः सोऽलङ्कारो ध्वनौ मतः— एतया च प्रतिज्ञया एतत् परिहृतं—

ध्वन्यात्सभूते शृङ्गारे यमकादिनिवन्धने ।

शक्तावपि प्रमादित्वं विग्रलम्भे विशेषतः ॥ इति ।

नहि इयं राजाज्ञा, अपि तु रसवन्धविन्नकारित्वप्रमादः परिहार्यः । अत्र च प्रत्युत आत्मपरिपोषकत्वमेव उक्तेन प्रकारेण यमकानामिति । कवीनां शक्तिरेव बलीयसी, सा एव लोकोत्तरा व्युत्पत्तिरिति अभिधीयते ; न तु अन्या कविशक्ते व्युत्पत्तिर्नाम काचित् । यदुक्तं मया एव रौरवे विचारे—

“न वै दोषा दोषा न च खलु गुणा एव च गुणा निवन्धस्वातन्त्र्यं सपदि गुणदोषान् विभजते ।

इयं सा वैदग्धी प्रकृतिमधुरा तस्य सुकवे- र्यदत्तोत्पादादप्यतिसुभग्भावः परिणतः ॥”

इति शिवम् ॥

This commentary is the earliest of all the extant commentaries on the Ghaṭakarpara-Kāvya.

2. *Divākara, son of Vidyāvilāsa* (1)

(MS. No. 5227 of Asiatic Society, Calcutta.)

The commentary of *Divākara*, not hitherto published, begins as follows :—

घटकर्परेण घटितं कविना कलापकाव्यं यद् यमकैः ।

तस्य मयाऽर्थविवरणं करणीयं कारणं धियः सुधियाम् ॥

Divākara says the type of work like the *Ghaṭakarpara* comes under the category ¹technically known as “संघात”—“संघातलक्षणद्वे दं काव्यम् । यदुक्तं ‘यत्र कविरेकमर्थं सर्गेणैकेन वर्णयति स काव्यसंघातः । स निगदितो वृन्दावन-मेघदूतादिः’ इति ।

Divākara has dwelt upon the inner significance of the verses but his commentary is too abbreviated and is more suggestive than explanatory. He has also left out the verse no. 21 of ours, viz. एतन्निशम्य, etc. and explained only 20 verses, as opposed to 23 verses of ours. In addition to एतन्निशम्य, etc. he has also left ¹out our verse no. 7 सर्वकालमवलङ्घ्य, etc. though it seems that this verse was known to him. Explaining the verse छादिते, etc. he says—

हन्तुमुद्यते सारम्भे सति, पुनरन्यथा तदीय-पञ्चशराघात-मूर्छिः-
ताया अवलाया वचननिष्पत्तिरपि न सम्भाव्यत इति ध्वनिम् ।

(1) For Description of the MS., see p. 12 above.

समुच्चयेऽन्नं चकारः । प्रोषितप्रमदया प्रवासिनार्या इदमुच्यते अभिधीयते । इदमित्यनेन पूर्वोक्तमप्ये वक्तव्यम् । [इति] द्वयमपि परामृष्यते ।

विरहिवनिता सखीं सम्बोध्य व्याहृतवती । इदानीं प्रियतमसंवादं विद्युन्मुखेनाह—सर्वकालमवलम्बयेति ॥ Then follows the commentary of the verse ब्रूत इति (verse 7).

The following passages of Divākara's commentary deserve attention :—

V. 1. अवनीत्यनेन यथा श्रीष्मतप्ता भूमिः घनसमय-मासाद्य कृषिवलैरुल्लिख्यते तथा मम हृदयमपि विरहानलतप्तं पयोदैर्विपाठ्यते इति दर्शितम् ।

V. 3. अनेन च यथा तारानायिकाशून्यं नभो न राजते, तथा यो हि मद्विहीनः सखि स न राजत इति ध्वन्यते । क्वचिन्न भातीत्यत्र विभातीति पाठः ॥

V. 4. दरीषु कन्दरेषु “सुरतयोग्यरूपेण सुन्दरीषु रमणीषु, अत्र जलदस्य नायकत्वं दरीणां नायिकात्वम् उपात्तरतिक्रियाध्वन्नात् ।

V. 10. किं कृपेति । ईदृशं त्वद्गुणस्मरणमेव पाति रक्षति । अभिलाषोऽथ चिन्ता स्यात् स्मृतिश्च गुणकीर्तनम् ।

उद्वेगोऽथ प्रलापः स्यादुन्मादो व्याधिरेव च ।

जडता मरणं चैव प्रोक्तः स्मरदशा दशा ॥

इत्यनेन त्वद्गुणस्मरणेनैव दिवसमतिवाह्यन्तीं त्वदेकानुरागिणी-मागत्य लातुर्मर्हसीति भावः ॥

V. 11. साद्यते कृश्यते । साद्यते इति वर्तमानप्रत्ययेन इदानीमेवागन्तुमुच्चितम् । यदा पुनः कृशापि दशमीं दशमापादिता स्यात्तदाऽत्रागमनमपि कथमुपयुज्यते ।

V. 20. मानयन्ति आद्रियन्ते विमानयन्ति प्रिययोः सखितां पुरस्कुर्वन्ति ।

V. 21. आलभ्य आचम्य आङ् पूर्वो लभिराचमने वर्तते । चकारः स्नानादेः पूर्वकरणं समुच्चिनोति । सुरतशापेन आत्मनः परमनागरत्वं प्रकटयति ॥

The commentary ends as follows :

विद्याविलाससहितो ह्लिखितेश्वरेण
श्रीवाजिशान्तिकरणे विहितः पदे यः ।
तत्सूनुना कविवरेण दिवाकरेण
टीका व्यधायि परमा घटकर्परीया ॥

The only authority quoted by Divākara is the *Śringāra-prakāśa* (vide p. 1 of Prācyavāṇī MS. No. 138—L) :—

कुतश्चित् कारणाद् यस्याः पतिर्देशान्तरं गतः ।
कृत्वाऽवधिं भृशार्ता सा प्रोषितप्रेयसी मता ॥

3. Govinda Jyotirvid, son of Nilakantha Jyotirvid. (1)

The commentary begins as follows :—

हेरम्बं विधिविष्णुरुद्रसहितं भक्तौघसंसेवितं
रुद्राणीश्वरं सरोरुहाभवदनां सन्ध्यासरक्ताम्बराम् ।
विद्याबुद्धियशोऽर्थदाननिरतां सङ्घकविम्नापहां
गीर्वाणेशनमस्कृताद्विक्कमलां वन्दे जगन्मातरम् ॥१॥
श्रीरामचन्द्रं गुणसिन्धुमीशं सुपर्वभूभृतपादपद्मम् ।
स्ववंशदेवीं च पितामहादीन् गुरुनहं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि ॥
श्रीनीलकण्ठस्य पितुः पदाव्जद्वन्द्वं प्रणम्याहमनन्तकीर्तेः ।
गोविन्दनामा विदुषां सुतुष्टुयै करोमि टीकां घटकर्परस्य ॥

According to Govinda Jyotirvid, the name घटकर्पर is that of the poem, not of the poet,—अथानिर्दिष्टनामा कविर्घटकर्पराख्यं काव्यं चिकीषुः सन् गणेशोष्टदेवतानमस्काराख्यं मङ्गलं मनसि निधाय काव्यमेवातनोति निचितमित्यादि ॥ He, however, reads निचितं, etc. as the first verse.

The commentator says about self and this time :—

श्रीगार्यवंशतिलकोऽखिलशास्त्रवेत्ता
चिन्तामणिः सकलराजनतः स आसीत् ।

यः पन्नगाधिपगवीविदुषां वरिष्ठो

व्याख्याद्व.....शक्रपुर्याम् ॥१॥

तदात्मजोऽनन्त इति प्रसिद्धो हेरम्ब-विष्णवीशपदाव्जसेवी ।

सतां वशी पाठितसर्वविद्यः समस्तविद्वद्गणवन्दितांश्चिः ॥२॥

(1) MS. No. 381 (5038), belonging to Asiatic Society, Calcutta ; see p. 12 above.

तस्यात्मजोऽनन्तगुणाकरोऽभूलक्ष्मीयुतः पाणिनिशाखवेत्ता
 स नीलकण्ठोऽखिलपरिडतेन्द्रकरीन्द्रसंघटनकेशरीव ॥३॥
 शाके खेन्दुशरेन्दुभिः (१५१०) परिमिते मासे नभस्येऽसितेऽ-
 ष्टम्यां श्रीगुरुनीलकण्ठतनयो ज्योतिविदामप्रणीः ।
 गोविन्दो घटकर्परस्य विवृतिं शिष्टाङ्गयाऽल्पामिमां
 बालानां हृदयङ्गमां समकरोट् टीकाकृतां हर्षदाम् ॥

The colophon runs as follows :—

इति श्रीसमस्तविद्वद्दैवज्ञमुकुटालङ्कार-नीलकण्ठ-ज्योतिवित्-
 पुत्र-गोविन्दज्योतिविद्विरचिता बालबोधिनी घटकर्पराख्यकाव्य-
 विवृतिः समाप्तिमगमत् ॥

Govinda Jyotirvid is of opinion that v. 13 (see Synoptical Table) is addressed to her husband residing in her heart, v. 19 is either addressed by herself or her confidante ; v. 21 addressed by the heroine to her husband residing within herself.

Govinda composed in 1588-89 A.D. the Ghaṭakarpara-
 ṭīkā and in 1603 the Piyūṣadhārā commentary on the
 Muhūrta-cintāmaṇi (Stein 169). His son Mādhava
 Jyotirvid composed the Jyotsnā commentary on the
 Śruta-bodha in 1640 A.D. Mādhava has to his credit
 many other works, viz. a commentary called Śiśubodhini
 on his grandfather Nilakanṭha's Tājika, Bhāgavati-
 vivaraṇa, Mahādevī-ṭīkā, etc.

4. Kamalakara Bhatta

(MS. No. 46 of 1871-72 of Poona Bhandarkar
Oriental Research Institute).

The commentary begins and continues as follows :—

सा मायाऽपि द्वीयसी सुविमले शुद्धात्मदर्शोपमे
यत्रैव प्रतिबिस्त्रिताऽग्निकण्वद् देवान् यतोऽजीजनत् ।
साक्षात् कारतयैव यस्य हि जगत् स्वप्रोपमं जायते
तद् वैनायकसंज्ञकं हृदि गतं तेजः परं चिन्तये ॥

नत्वा शिवं शिवायुक्तं घटकर्परयोजिनीम् ।
टीकां वालप्रबोधार्थं कुर्वेऽहं कमलाकरः ॥

इह तावत् “काव्यालापांश्च वर्जयेद्” इत्यादेः “काव्यं यश-
सेऽर्थकृते” इत्यादि प्रयोजनैरपवादमवधार्य मेघदूत इव विप्रलम्भ-
शृङ्गारवर्णनम् अल्पपद्यैः चिकीषुः कविः श्रीकालिदासो विशिष्ट-
शिष्टाचारानुभितश्रृत्युपदिष्टाभीष्टोपायकं शृङ्गारसाधनीभूतोहीपनाद्यन्य-
तम-नीरदाकाशप्राप्तिरूपं सुमङ्गलमाचरन् प्रोषितपतिकाया नायिकायाः
प्रवासिनायकं प्रति मेघस्य दौत्य-सन्देशाय मेघाविर्भाववर्णन-
मारभते निचितमिति ॥ हे सखीत्यध्याहारः ।
मेघागमे युवयोर्योगो भविष्यतीति उक्तवतीमाकालिकमेघमाशङ्कमानां
सखीं पुनराह रविश्वन्दश्च ।.....अत्र वद्यमाणं प्रोषितप्रमदये-
दसुद्यत” इतीदं मध्यदीपिकान्यायेनोभयत्र संबध्यते इति केचित् ॥
समनन्तरपद्यान्तर्गतकुन्दसमानदन्तीत्यध्याहारेण संबोध्य व्याकरोती-
त्यन्यः । अत्र सगणोऽन्तगुरुर्न दोषाय । निशब्दस्य निश्चयार्थस्य

भद्राद्यर्थान्तभूतत्वात् । तथा चोक्त—“देवतावाचकाः शब्दा ये च
भद्रादिवाचकाः । ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्गणतोऽक्षरतोऽपि वे”ति ।

V. 2 : त्रिभिर्मेघागमकालोचितमाह हंसा इति

V. 5 : संप्रत्यन्यापदेशोनात्मनः स्मृत्युद्वेगावस्थे प्रकाशयति ।

V. 6 : सम्प्रति प्रलापावस्थामाह छादित इति । V. 7 : सापराध उपालब्धः सन्देशाहरणरूपं कार्यं करिष्यतीत्याशयेन मेघमुपालभते । V. 8 : [मेघस्य] क्षोभशान्त्यर्थं स्तुतिपूर्वकमेव सन्देशमाह । V. 9 : मद्दुःखपरिज्ञानमन्तरेण अन्यदेशं न लक्ष्यतीत्याशयेनाह । V. 10 : अन्वेषिताप्राप्त्या स्वापरितोषं सन्दिशति । “यद्वा, हे रतिप्रिय, मया विना त्वया का नारी अद्वते मुज्यते ।

The MS. concludes as follows :—

घटखपेर-पानीय-वहनाद् घटखर्परम् ।

इति नाम्ना श्रुतं तस्माद् योजनं तस्य दुर्घटम् ॥१॥

तातो यस्य चतुर्भुजः सततषट्कर्मककार्योऽभवन्-

माता यस्य पतित्रता समभवन्महारसंज्ञा शुभा ।

तेन श्रीकमलाकरेण विदुषा टीका कृता प्रीतिदा

सच्छिष्यैः शुक-देवक-प्रभृतिभिः संप्रार्थितेनाप्यसौ ॥२॥

इति चतुर्भुजसुत-भट्ट-कमलाकर-विरचिता कवि-श्रीकालिदास-
कृतस्य घटकर्परकाव्यस्य घटकर्परयोजिनी टीका समाप्ता ।

Post colophon : शिवमस्तु सर्वजगतः ।

शाके १६५७ संवत् १७१२ रात्रसंवत्सरे दाशपुत्रोपनाम्ना
गोविन्देन लिखितम् ।

The following authorities have been quoted by Kamalākara in his commentary :

अमर, हलायुध, विश्व, काव्यप्रकाश, श्रुति, मेघदूत ; वृत्त-
रत्नाकर ; वैजयन्ती ; अनेकार्थध्वनिमञ्जरी ; कालिदास ;
श्रीश्रीचण्डी (मार्कण्डेयपुराणान्तर्गता) ; पालकाष्य ; वाग्भटालङ्कार ;
अमरशेष ; वामन ; रसमञ्जरी (यद्वा, देशान्तरगतप्रियसन्तापाकुला
प्रोषितभर्तृ का इति ; V. 6 (अधस्थमेघे महिषश्रान्त्या उपरिगतमेघे
यमसादृश्यं युक्तम् । तथा चोक्तं रसमञ्जर्यां—“सन्तापाकुलया
तया च परितः पाथोधरे गर्जति क्रोधाक्रान्तकृतान्तमत्तमहिष-
श्रान्त्या दृशी योजिते” इति) । V. 7. श्रीहर्ष (V. 6) ;
भानुकरमिश्र (उत्तमनायिकालक्षणन्तु—“अहितकारिण्यपि प्रियतमे
हितकारिण्युत्तमा” इति भानुकरमिश्राः, V. 7.) ; अमरुक
(स्त्रीहृत्यात्वम् अमरुकेण उक्तम् । “कान्ता यस्य वियोगदुःखविधुरा
भतुः स्मरन्ती भूरा प्राणानुज्भूति चेत्तु कस्य तदहो
संजायते पातकम् । यावन्नो पथिकः करोति हृदये तावत्तरोः
मूर्धनि ग्रेदूधुष्टं परपुष्ट्या तब तवेत्युच्चैर्वचोऽनेकशः” ; धर्मशास्त्रमपि
(“यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणान् तमाहुस्तस्य घातकमि” ति, V. 7) ;
एकाक्षर-निर्धण्टः (पथि मार्गे कमुदकं पिबतीति तं वा ।
“कं शिरो जलमाख्यातमि” त्येकाक्षर-निर्धण्टः, V. 8) ; मम्मट ;
वामन, याज्ञवल्क्य, शृङ्गरतिलक (both in V. 12) ; क्षीर-
स्वामी (V. 20) ; धनञ्जय (in VV. 19 and 20).

Kamalākara Bhaṭṭa, son of Caturbhija and the author of our commentary, is apparently to be distinguished from Kamalākara Bhaṭṭa, son of

Rāmakṛṣṇa and celebrated author of the Nirṇaya-sindhu, Tristhalī-setu, Tantra-vārtika-tīkā, Vivāda-tāṇḍava, Nīti-Kamalākara, etc. (1) The author of the Nirṇaya-sindhu was the grandson of Nārāyaṇa Bhaṭṭa, younger brother of Divākara Bhaṭṭa and father of Ananta Bhaṭṭa. His Nirṇaya-sindhu was composed in 1616. Our Commentator Kamalākara quoting the Rasamanjari and its author Bhāṇukara Miśra by name must have been a contemporary of, or have flourished after, Bhāṇukara, whose patrons were King Krṣṇadeva Rāya of Vijayanagar, Virabhānu of Rewa, Nizam Shah as well as Sher Shah, and who flourished during the first half of the Sixteenth Century AD. (2)

1. He was a prolific writer. Many of his works have not as yet been published. For his works hitherto published, see our Catalogue, India Office Library, p.1238.

The Commentary by Kamalākara on Mīmāṃsā-tantra-vārtika of Kumārila Bhaṭṭa, commentary on the Śabara-bhāṣya, is a work of outstanding importance and should be critically edited by competent scholars to the great benefit of all lovers of Indian History and Culture. Kamalākara also wrote an independent commentary on the Mīmāṃsā-sūtra called Śāstra-mālā. His poetical composition Rāmakautuka-Mahākāvya speaks highly of his poetical talents as well. His work Kamalākara-Bhaṭṭīya comprises of numerous treatises on the Smṛti such as Dāna-Kamalākara, Nīti, Mantra, Vrata, Samaya, etc. Of this important Series, only the Śānti-Kamalākara has as yet been published.

2. For details about the date of this poet, see Introduction to my edition of the Padyāmrta-tarangī, p. lxii.—lxvi. Also the present author's Muslim Patronage to Sanskrit Learning, Life and Date of Bhāṇukara or Bhāṇudatta, pp. 3—10.

5. *Ramāpati Mis'ra*

MS. No. 398 of 1887—91. (B.O.R.I.)*

MS. dated Samvat 1879—66 = 1823 A.D. ;

Saka 1744 + 78—9 = 1822—23

श्रीराधिकाप्राणनाथमनाथजनवल्लभम् ।

बालं बालंकृतं कान्त्या नौमि नौमीतिवल्लभम् ॥१॥

सुधियः सुधियः कुधियः कुधियः सुमदा: सुमदा विमदा विमदा: ।

सदया: सदया अदया अदया न हि तेषु कवेः सुमतिर्विमतिः ॥२॥

यद्यपि न भवति पीडाब्रीडा नीचस्य नर्तने विपणौ ।

तदपि न साधौ वाधौ पुष्टिः(?) किं नैति सन्तोषः ॥३॥

अस्मिन् श्रीघटकर्पराख्यकविताबोधे हि ये नोद्यमं

कर्तारः किल कुर्युरेव बहुशश्वक्रुश्च कुर्वन्ति वा ।

ते के के कथमन्यथैव सुधियो व्याकतुमञ्जशिचरात्

संयत्ता अपि नेशिरे कथमिदं स्वान्तस्य मे सद्गतिः ॥४॥

रमापती रमापतिं प्रणम्य चाष्टधा विया ।

तनोति वृत्तिमादरात् सुबोधिकां परार्थतः ॥५॥

इह कश्चिद् विलासी स्वविलासिनीवदनकमलकोशे रदनावली-
मवलोक्य तामेव प्रोत्साहयन्नाह । तत्रायम् अन्वयः—हे
कुन्दसमानदन्ति ! इति द्वितीयश्लोकेनान्वयः ।

* For description, see page 12 above.

Ramāpati gives an alternative explanation of the verse प्रियहीनाहृदयावनी० as follows :—

अथवा प्रियहीना, [अ]हृदया, अवनिः, रदैः इति छेदः । तथा च प्रियहीना अवनिः भूः, अहृदया हृदि अयते गच्छति सुख-दृत्वेनेति हृदया न हृदया अहृदया, असुखदेत्यर्थः ।

The MS. ends as follows :—

आत्रेयगोत्रोऽभवदीज्यधर्मोवृद्धते(?) श्रीरघुनाथशर्मा ।

तस्यात्मजस्तात इति प्रसिद्धो मिश्रो विमिश्रो गुणसञ्चयेन ॥१॥

ततोऽभवल्लद्मणनामधेयः संसेवितार्थी हरिनामधेयः ।

ततो रमायाः पतिरित्युपाख्यां जगाम यस्तेन कृता सुटीका ॥२॥

विचार्यतां बुधैरियं हृदाऽर्थतत्परेण वै ।

विधास्यति प्रकृष्टतां सभासु सत्कवेरपि ॥३॥

इति श्रीसर्वपाण्डित्यचब्चु-सर्वविद्याम्भोजप्रकाशनमार्टण्ड-श्रीरमापति-मिश्रविरचितायां घटकर्परटीकायां द्वाविंशशलोकव्याख्यानं समाप्तम् ॥

Authorities quoted by Ramāpati are :

अमर ; V. 5, अनेकार्थध्वनिमञ्जरी ; V. 7, मेघदूत ; V. 19, “मधुदेत्यो मधुरचैत्रो मधुकोऽपि मधुः स्मृतः” ; V. 22, “ऋतुस्नातां तु यो भायों … पच्यते नात्र संशयः” इति स्मृतेः ॥

6. Sāmkara

The MS. of the *ṭippaṇī* of the *Ghaṭakharpara-kāvya* by Sāmkara we have used belongs to Madras Oriental MSS. Library, Madras.*

The MS. begins as follows :—

क्रियते घटकपर्स्य टीका विदुषा शङ्करभक्तशङ्करेण ।
शिवमङ्गलमूर्तिकामलद्वयीं सततं सूर्यमजं गुरुञ्च नत्वा ॥
अत्र वस्तुनिर्देशात्मकं मङ्गलमस्तिः अथ पञ्चमिः श्लोकैः
कुलकमाह ॥

This MS. has been of great use to us. It brings to light many variant readings not found elsewhere e.g. उपेयं in 23a and शपेयं in 23d. Further, it incorporates one additional verse not found in printed Texts, viz.

कोकिल-भ्रमर-कोक-कूजिते मन्मथेन सकले जने जिते ।
निर्गतोऽसि शठ मासि माधवे नोपयासि शयितेऽपि माधवे ॥२१॥

Further, it does not exclude the verse, एतन्निशम्य विरहानलऽ० etc. v. 22 (in this MS.) ; so the number of verses in this MS. is 23 in all.

Regarding the persons who utter the verses, Sāmkara says as follows : V, 1. तत्र काचिद्द्वयस्या प्रोषितभर्तृकां नायिकां प्रति वदति । तत्र द्वितीयश्लोकस्थं सम्बोधनमत्र प्राप्यम् ।

* For description, see MS. No. J. pp. 1—12 above.

V. 6. प्रोषितप्रमदया गतभर्तृक्या इदं वद्यमाणं वचः उद्यते उच्यते । V. 8. अथो नवा अन्या तान् प्रार्थयति । V. 13. : अथ स्वान्ते स्थितं स्वामिनमाह । V. 14. ततो मदनवाणीर्ता विरहिणी वयस्यामाह V. 15. : भूयोऽपि प्रोषितभर्तृका आलीमाह । V. 16. ततो भृशं विरहग्निना विह्वलमनाः सर्जकवृक्षं प्रार्थयतीत्याह । V. 17. अथ कन्दर्पेण विकला स्वान्ते कदम्बद्रुमं प्रार्थयतीत्याह । V. 18. ततो भूयोऽतिशय-कन्दर्पाकुलमना नीपद्रुमं प्रार्थयते । V. 19. अथ स्वयमेव सम्प्रति वयस्यां प्रति ब्रवीतीत्याह । V. 20. अथ भूयः स्वयमेव विलपति, यद्वा आलिं प्रति ब्रवीतीत्याह । V. 21. अथ स्वयमेव भूयोऽपि चित्तसहनदुःखं (?) स्वामिनं प्रति बदति । V. 23. अथ कविः कर्ता आह ।

The following extracts from the commentary of Samkara deserve attention :

V. 2. कुन्दसमानदन्ति.....एतेन दशनानाद्वालक्क-
ताम्बूललौहित्यं, तदभावात् प्रोषितभर्तृकात्वं ज्ञापितमिति भावः ।

V. 3. सुखसेवितारं सुखं सेवतेऽसौ सुखसेविता तम् ।
अथवा सुखसेवी चासौ तारश्च शुद्ध इत्यर्थः [तम्] । “तारः
सम्बद्धमुकादौ संशुद्धे तरलेऽपि चे”ति विश्वः ।

V. 4. अद्भुतरूपसुन्दरीषु । अद्भुतं रूपं यासां ताः,
एवविधाः सुन्दर्यः अद्भुतरूपा नार्यः तासु । अथवा अद्भुता
ये रूपा मृगाः तेषां सुन्दर्यस्तासु “रूपं मृगोऽपि सौन्दर्ये” इति
हलायुधः ।

V. 6. भावने भानां दीप्तीनां वनं भावनं तस्मिन् भावने दीप्तिसमूहे । छादिते आच्छादिते सति, मेघैरिति शेषः । “भावनं दीप्तिवृन्दे स्याद् भावनं शोकवर्धनं” इति हलायुधः ।

V. 11. कथंभूताः कलापिनः ? प्रोषिताहृदयशोकलापिनः । हृदयव्य शोकश्च हृदयशोकौ ; तौ लपितुं पीडयितुं शोकं च करुं शीलमेषां ते हृदयशोकलापिनः । हृदये चेतसि, हृदयस्य वा शोकं लपितुं करुं शीलमिति । अथवा, हृदयं च शोकं प्रति लापयितुं शीलं येषामिति ॥

V. 12. कान्तया अबलया हेतौ तृतीया.....अधिकरणार्थे हेतोः विवक्षा, ते कान्तायामित्यर्थः ।

V. 18. पदे स्थाने (and not अपदे) ।

The only authorities quoted by Śaṅkara are Viśva, Amara, Halāyudha, and Vaijayanti (v. 23—भाव इच्छाक्रिया-चेष्टा-भूत्यभिप्रायजन्मसु) ।

The MS. ends as follows :—

किंविधः अहम् ? तृष्णितः पयस्सु रुद् संजाता यस्य सः ; जलं पातुम् इच्छन्नित्यर्थः । वसन्ततिलकाच्छन्दः ॥

इति श्रीकालिदासकृते घटकर्परकाव्ये टिप्पणं समाप्तिमगमत् ॥

7. Tāracandra*

This short commentary appears to be quite popular. We have been able to collect MSS. of this commentary from Poona, Madras, Tanjore and many other MSS. Libraries.

The order of speakers, according to this commentary, is as follows :—V. 1. प्रोषितभर्तृक्येदमुद्यते इति षष्ठलो-केनान्वयः । प्रोषितप्रमदया विदेशगतभर्तृक्या सख्या अग्रत इदं निचितमित्यादि वक्ष्यमाणश्च उद्यते । V. 6. प्रोषितप्रमदया विदेशगतभर्तृक्येदं प्रागुक्तं सर्वमुद्यते उच्यते । After this, there is no further indication about the speakers.

The concluding verse of the commentary would show that Tāracandra was responsible for revision of the commentary ; he was not the author :—

ताराचन्द्राभिधेयेन बालव्युत्पत्तिहेतवे ।
घटकर्परटीकेयं संशोध्य प्रकटीकृता ॥

This commentary leaves out the verse कोकिलभ्रमर०

The only authority quoted by Tāracandra is Amara (see his comm. on vv. 2 & 3).

MS. No. 632 of 1883-84, marked as F by us (see p. 10 above) concides with Tāracandra's commentary only towards the beginning, but is, otherwise, materially different. It appears to have been redrafted by somebody else on the lines of Tāracandra's commentary.

* For MSS. used, see pp. 8—10 above.

8. Anonymous Commentary

Last, but not of least importance, is the Anonymous commentary, edited by Dursch from Germany in 1828. (1)

The commentary begins and ends as follows :—

Beginning

यस्याः पतिर्देशान्तरं गतः सां नायिकां पञ्चभिः श्लोकैरभिधत्ते
निचितमित्यादि । हे कुन्दसमानदन्ति, नीरदैः उपेत्य खं निचितम् ।

End

कविनेत्युक्त्वत्वात् यः कविस्तेन तु यमकादौ जेतव्योऽस्मि
शास्त्रे तु शास्त्रैरिति अलं विस्तरेण ।

According to this commentary, the first five verses are addressed by the confidante to the lady-love, see beginning of the commentary on v. 6, “एवं सहचर्याश्वासिता नायिका मेघान् आह” । vv. 6-14 are addressed by the wife ; v. 15 by the confidante to the cloud (पुनरपि सखी मेघ-समहमाह) ; vv. 16-18 by the wife ; v. 19 by the wife or the confidante (सखी पुनर्विलपति, यद्वा सखी वदति) ; v. 19 by the wife.

(1) The *Ghatakarpa-Kāvya* is one of the earliest Sanskrit Texts printed in the West. For an interesting history of the Sojourn of Sanskrit in Europe, America, Japan and Asiatic countries, see Dr. J. B. Chaudhuri's article on the History of Sanskrit, Pali and Prakrit Literature as represented by the National Library of India, Golden Jubilee Souvenir Volume, Govt. of India Publication, 1953, pp. 30-46.

The authorities quoted in this commentary are —प्रकाशः (V. 13—कुटजो वृक्षभेदे स्यादगस्त्य-द्रोणयोरपि इति प्रकाशः) ; एकाक्षर-निर्धारणः (V. 13—कस्य जलस्य, कं शिरो जल-माख्यातम् इत्येकाक्षर-निर्धारणः, आननानि मुखानि आधारत्वात् स्थानानीति यावत्, तेषु काननेषु सजलेष्वित्यर्थः) । (V. 10. प्रियाणां रः कामः तत्र हितः……रश्च कामेऽनले सूर्ये इति निर्धारणः)

समुत्सु प्रीत्या घटितेषु । ……किंभूतेषु कामिनीजनेषु ? काननेषु, केन सुखेन युक्तानि आननानि येषां तेषु मध्यपदलोपि-समासात्, वियोगाभावात् सुखितेष्वित्यर्थः । यद्वा केन जलेन युक्तान्याननानि येषां तेषु विपरीतसुरतश्चमयुक्तेषु । See also पावके च मधुरे च सुखे शीर्षे जले च कम् । …… रः सन्तापः अर्थान्मदनजन्य इत्यर्थः । तत्र हितः ।…… रश्च कामेऽनले सूर्ये इति निर्धारणः ॥ V. 15, कित निवासे ; V. 16, शाल-साले तु सर्जके ॥

This commentary leaves out the verse कोकिलभ्रमर । (our verse No. 21.)

Kṛṣṇa-līlā-Kāvya by Madana

...

In pp. 18—19 above, we have dealt with the Influence of the Ghaṭakarpara Kāvya upon Madana in particular. For curious readers, we record below some further details about this poet and his work.

Poet Madana

Madana's work is dated 1680 V. S. i.e. 1624 A. D. So he must have flourished by the end of the sixteenth century A. D. Apart from the Kṛṣṇa-līlā-Kāvya he has another work to his credit, viz., the Kalyāṇa-rāja-carita (Oxford, 127 b; I. O. L. i. 1461 a). He mentions his father's name as Kṛṣṇa.(1)

कृष्णलीलाकाव्यम्

The first mention of the Kṛṣṇa-līlā-Kāvya is found in the Catalogue of Sans. MSS. contained in the private Libraries of Gujerat, Kathiawad, Kaccha, Sind and Khandesh, compiled under the superintendence of George Biihler, Bombay, 1871—73. It is now beyond the reach of scholars. Fortunately, however, the India Office Library (now the Library of Commonwealth Relations Office, London), is in possession of a MS. of the same.

(1) “आसी [दासप्रसिन्धु] क्षितिविदितयशा वित्तपाशाप्रभूतः

श्रीकृष्णः कृष्णपादाम्बुजरचितमना वैद्यविद्यानिधानम् ।

काव्यं तस्यात्मजेनेदमघटि मदनेनात्मनः पापनुत्यै

सर्वेषां चोपकृत्य हरिगुणगणं कालिदासात्तपादम् ॥५५ ॥

दिव-चसु-रस-भूमी [१६८०] वत्सरे माधवस्य

द्विपमुखदिनसोमे कृष्णलीलाभिधानम् ।

मदनविविधमिथ्यापथ्यधाक्यप्रयोगो-

दितदुरितनिहत्यै काव्यमेतत् समाप्तम् ॥५६॥

(No.3880). (1) No other MS. of this work is known to exist. So, the account given here is based upon this rare MS (2)

We have mentioned in pp. 18—19 above the special feature of the work, viz. that it is a Yamaka-Kāvya, of the same pattern as the Ghaṭakarpara, with alliterations consisting of repetitions in corresponding places of groups of the same letters viz., a group of 4 letters in the former, only 2 letters in the latter in most cases.

The subject-matter of the work is the Life of Srikrṣṇa, beginning with His removal from the jail of Kāmsa to the abode of Nanda in Gokul and ending with his Holy Rāsa sports. The order followed in this connection is that of the Bhāgavata-Purāṇa; its influence upon the Krṣṇa-līlā is also betrayed by similarities in ideals as well as expressions here and there.

In the last verse of Krṣṇa-līlā, Madana says :—

“अन्यार्थकान्यकविताचरणप्रचारैः
काव्यं निजार्थपदपंक्तिलसद्वि [चारैः] ।
[रच्ये] त येन सममस्य परं परेण
तस्मै वहेयमुदकं घटखर्परेण ॥”

The verse is an exact imitation of the last verse of the Ghaṭakarpara-Kāvya. Here Madana claims preponderance over all poets who would compose verses in the form of *Samasyā-pūrti* using the lines of some other poem as a component part of each verse of his own work. Numerous works of the pattern in imitation of the Meghadūta using a pāda, a line, etc., are available. But none of these works uses the *Sabdā-*

(1) For details about this MS., see Bibliography—Krṣṇa-līlā-Kāvya by Madana.

(2) I am very grateful to Mr. S. C. Sutton, Librarian, Commonwealth Relations Office Library (India Office Library), London for kindly sending me by return of post Dürsch's edition of the Ghaṭakarpara-Kāvya and the MS. of the Krṣṇa-līlā-Kāvya.

laṅkāra Yamaka.(1) In the field of application of Yamakas, Madana's claim is justified : he still remains unsurpassed in this respect.

The Early life of Śrī Kṛṣṇa up to His Rāsa sports has been described as follows :—

Subject-matter of Kṛṣṇa-līlā	Verses of K. L.	Verses of Ghaṭa.	Bhāga- vata- purāṇa
1. Śrīkṛṣṇa kept in safe custody in the residence of Nanda	1—4	1	10.3
2. Festivities in the house of Nanda	5—7	2 (pādas 1-3)	10.5
3. Slaying of Pūtana	8—12	2.4th pada—3	10.6
4. Demolishing the Cart	13	4.1	10.7
5. Slaughter of Trṇāvarta	14—15	4.2—3	10.7
6. Stealing butter, tying of Śrīkṛṣṇā by Mother Yaśodā in wooden mortar	16—18	4.4—5. 1—2	10.9— 10
7. Śrīkṛṣṇa's Early Life	19—22	5.3—4— 6.1—2	10—11
8. Killing of Vakāsura	23—24	6.3—4	10—11

(1) For an account of these works, see Introduction to "Vangiya-Dūta-Kāvyetihāsa" or "The history of the Dūta-Kāvyas of Bengal", by Dr. J. B. Chaudhuri, Calcutta, 1953, published by the Pracyavani Mandir.

Subject-matter of Krṣṇalilā	Verses of Krṣnalila	Verses of Ghaṭakarpara	Bhāgavata-purāṇa
9. Killing of Demon Agha	25—28	7	10—12
10. Brahma-mohana	29—42	8—11.1—2	10.13—14
11. Dhenuka-vadha	43—46	11.3—4— 12.1—2	10.15
12. Kāliya-damana	47—52	12.3—4—13	10.15—16
13. Stealing of Clothes	53—54	14.1—2	10.22
14. Rescue of Yajna-patnī	55—56	14.3—4	10.2—3
15. Govardhana-dhāraṇa	57—59	15.1—3	10.24—27
16. Holy Sports in Rāsa—			
(i) Beginning	60—62	15.4—16.1—2	10.29
(ii) Gopīs in Separation	63—68	16.3—4—17	10.29—30
(iii) Reappearance of Śrīkrṣṇa and Rāsa sports	69—78	18—20. 1—2	10.32—33
(iv) Water-sports and End of the Rāsa	79—84	20.3—4—21	10.33

From the above, it will be seen that Madana has devoted as many as 14 and 25 verses for the Brahma-mohana and Rāsalilā respectively. With regard to the latter, the Separation of Gopīs from Śrīkrṣṇa tallies with the subject-matter of the Ghaṭakarpara-kāvya. We reproduce below some verses of the Kṛṣṇa-lilā subjectwise in order that readers may judge for themselves the real merit of the work :—

१। वसुदेवकृतं श्रीकृष्णस्य नन्दालये स्थापनम्—

निचितं खमुपेत्य नीरदैः (1) वसुदेवे हरिवाहि नीरदैः ।

रचितं फणिभूमुजाऽनन्तरूपरि (2) छ्वतमभासि काननैः ॥१

शशिनः किरणैः सनीरदैः प्रियहीनाहृदयावनीरदैः ।

उदितं विभिदे सरिज्जलैः (3) शयितं रक्षिजनैस्तदालयैः(?) ॥२

निजपुत्रममुत्र मुक्तवान् स यदा [नन्द] गृहेष्यनुक्तवान् ।

सलिलैर्निहितं रजः क्षितौ जनताभिर्न च तौ समीक्षितौ ॥३

निजकार्यचिकीष्योद्यतं सुरसङ्घाः कुसुमैः प्रमुद्य तम् ।

ववृषुः स्वमुवं तथा क्षितौ रविचन्द्रावपि नोपलक्षितौ ॥४॥

२। शकटभञ्जनम्—

सतडिज्जलदापि॑तं नगेषु कुलिशं कन्दरभीतपन्नगेषु ।

हरिपादहृतं व्यवर्ततान् (4) स्तुमुलं शब्दमिदं तथा ततान् ॥१३

३। कृष्णवर्तवधादि-बाल्यलीला—

मरुता पतिते जने नगेषु स्वनदम्भोधरभीतपन्नगेषु ।

रजसाकुलिते नृगोसमूहे दितिजः कश्चन खे हरिं समूहे ॥१४

1-2. “वर्ष पर्जन्य उपांशुगर्जितः शेषोऽन्वगाद् वारि निवारयन् फणैः” (भाग १०।३।४६) । 3. “मार्ग ददौ सिन्धुरिव श्रियः पतेः” (५०) । 4. “शिशोरनोऽल्पकप्रवालमृद्धङ्गिरुहृतं

हरिणात्तगलो विपन्ननेत्रः (5) पतितोऽधिक्षिति वेशमगे जनेऽत्र ।
 परिधीररवं जलं दरीषु जनयन् संवलयन् स सुन्दरीषु ॥१५
 करजानुचरे (6) निजाङ्गनेषु पशुपानामपि नन्दजे गणेषु ।
 मुदलं स्म ब्रजे कृशोदरीषु प्रपतत्यङ्गतरूपसुन्दरीषु ॥१६

४। वयस्यभोजनम्—

ब्रूत तं पथिकपांशुलं घना-भं निहत्य सुहृदोऽतिलङ्घनाः ।
 प्रातराशनमिदं विधास्यथ प्राह वोऽपि स रुचिं मनस्यथ ॥२६
 पत्र-पुष्प-फलसम्पदो घना यूयमेव पथि शीब्रलङ्घनाः ।
 आनयन्तु सुहृदोऽशितुं स तां वाचमाह महितः सदा' सताम् ॥३०

५। ब्रह्मोहनम्—

अश्नतोऽथ परितः शिशून् हरिमाह वीक्ष्य स सुरानिदं हरिः ।
 अन्यदेशरतिरद्य मुच्यता सद्गमित्तटमिदं विरच्यताम् ॥३१
 तेषु भोजनपरेषु पशूनां तत्र पश्यति जहार शिशूनाम् ।
 वृन्दमस्य न कृतिं विविच्य तां साथवा तव वधूः किमुच्यताम् ॥३२
 हंसपंक्तिरपि नाथ संप्रति प्रेषिता भट्टिति खं गता प्रति ।
 वत्स-वत्सपकुले हृतेऽवताऽचिन्ति तेन हरिणैति धावता ॥३३
 वेघसैव मुषिता हि सम्प्रति प्रस्थिता वियति मानसं प्रति ।
 वत्स-वत्सपगणा दिव्यक्षया मे महिम्न इह मायिकक्षयाः ॥३४

व्यवर्तं” (१०७७) । 5. “गलग्रहणनिश्चेष्टो दैत्यो निर्गत-
 लोचनः”—(१०७२८) । 6. “जानुभ्यां सह पाणिभ्यां रिङ्ग-
 माणौ विचेरतुः” (१०८२१) ।

ईक्षिष्णन्त(?) इह तान् दिनात्यये मातरोऽम्बुदगणे पतत्यये ।
चातकोऽपि तृष्णितोऽम्बु याचते सन्तु नूलतनवस्तथा च ते ॥३५

तं तदोचुरिति ते शनैरजं वीक्षितुं वदनरम्यनीरजम् ।
बल्लवेशितुरूपेत्य याचते दुःखिता पथिक सा प्रिया च ते ॥३६

नीलशष्पमतिभाति कोमलं यत्र वारि यमुनातटेऽमलम् ।

अन्वहं सह स तैर्नवैर्ययौ तत्र चात्र सकृदब्दमाययौ ॥३७

अस्ति यत्र यवसं स्म कोमलं वारि विन्दति च चातकोऽमलम् ।

तत् सरित्तटमजः स सत्वरं हंसयानमधिरूप्य गत्वरम् ॥३८

दृष्ट एष विधिना गतेन यद् भोजने प्रथमवत् प्रथयन्नः(?) ।

अम्बुदैः शिखिगणे विनाद्य तेनाश्रिते स्म पथि न प्रमुद्यते ॥३९

तान् सुरानथ सुरोत्तमानथोपासितानपि सुरैः शिशूनथो ।

वीक्ष्य तं स्म मृगयन्तमुद्यते का रतिः प्रियविना मयाऽद्य ते ॥४०

मेघशब्दमुदिताः कलापिनस्ताण्डवानि दधुरस्य लापिनः ।

तं प्रतीति वचनं श्रुतिं गतमाप्य धातरथ किं स्तुतिं गतः ॥४१

धातरस्तु भवतो भवापि न प्रोषिताहृदयशोकलापिनः ।

सोऽप्ययच्छदथ तान् पुरातनानागता लयमथाधुनातनाःळ ॥४२

✳ ब्रह्मणा गोपबालकेषु हृतेषु कृष्णेन स्वमायया तावन्त एव ते
बालकाः सृष्टा इति भागवते वर्तते ; परं तेन प्रत्यर्पितेषु तेषु वास्तव-
बालकेषु मायिकानां बालकानां का गतिरासीत् इत्यत्र न किमपि
ब्रवीति श्रीमद्भागवतम् । अत्रायं कविब्रवीति यत् मायिकास्ते
श्रीकृष्ण एव लीना इति । अत्र पुराणान्तरसंवादो द्रष्टव्यः ।

६ । गोपीनां वस्त्रहरणम्—

मार्गेषु मेघसलिलेन विनाशितेषु
 आन्ताः किलेति पशुपेषु धृताशितेषु ।
 संस्थापितेषु कपटेन हरिस्ततोऽयं
 कन्याः प्रविश्य च रमन्ति(?) गतोऽथ तोयम् ॥५३
 दृष्ट्वा स्म शाखिनि तमासु मुहुः शितेषुः
 कामो धनुः स्पृशति तेन विनाशितेषु ।
 वस्त्रेषु ता बहिरूपेत्य निगूढभावाः
 स्तुत्वापुरंशुकमिमञ्च शुचिस्वभावाः ॥५४

७ । गोवर्धनधारणम्—

तत् साधु यत्वां सुतरुं ससर्ज मरुत्वतेऽदः सवनं स सर्ज ।
 इत्युक्तवन्तं पितरं निवार्य गिरीष्टमाचष्ट हरिस्त्वचार्यः ॥५७
 हते स्वयज्ञे मरुतां ससर्ज प्रजापतिः कामनिवास सर्ज ।
 वृष्टिं तमाहेत्यथ नन्दजेन गोवर्धनोऽधारि गिरिमुर्जेन ॥५८
 सप्ताहमुद्धीक्ष्य धृतं नरेन्द्र-सलं स तुष्टाव हरिं सुरेन्द्रः ।
 त्वं मञ्जरीभिः प्रवरो वनानां विभूषितं चासि दिवो जनानाम् ॥५९

८ । रासक्रीडा—

(विहरत्येवान्तर्धानं गते श्रीकृष्णे गोपीनां तस्यान्वेषणम् ।)
 अवदन्ति तास्तरून् विमोहा हरिमुक्ताः सुदृशोऽथ कृत्विमोहाः ।
 तमृते न मुखानि चम्पकानां प्रतिभान्त्यद्य वनानि केतकानाम् ॥६४
 नवकदम्ब शिरोऽवनतास्मि ते त्वमपि दर्शय मालति सस्मिते ।
 हरिमशोक विशोकय मा तुरं त्वमिति कापि ललाप समातुरम् ॥६५

मयि दयां कुरु माधव सस्मिते वसति ते मदनः कुसुमस्मिते ।
 तुलसि दर्शय मे भवतीप्रियं व्यकथि चेति कयापि कृताप्रियम् ॥६६
 इदमुवाच च कापि तमालक त्वमनुदर्शय तं कृतमालक ।
 कुटज किं कुसुमैरूपहस्यते शरणमाप्य च नस्तव हस्यते ॥६७
 अपरयाऽकथि दर्शय माधवं प्रतिवचो मम चेति हि माधवम् ।
 वद मयाम्र विभुं ननु हस्यते निपतितास्म्यतिदुष्प्रसहस्य ते ॥६८
 (अतः परं पुनराविभूते श्रीकृष्णे गोपीनामुक्तिः)
 तरुवर विनतास्मि ते सदाहं त्वमपाकुर्विति मे वियोगदाहम् ।
 करघृतवसनेति कापि कृष्णं कृपयामः विचकर्षं चोपकृष्णम् ॥६९
 त्वयि सरसमना हरे सदाहं हृदयं मे प्रकरोषि किं सदाहम् ।
 निजहृदि हरिहस्तमादधाना-प्यवदत् केति मुहुः समादधाना ॥७०
 शृणु किमपि कयाप्यचुम्बि भालं-कृतमस्येति हरेर्विलप्य भालम् ।
 तव कुसुमनिरीक्षणे पदेऽहं विसृजेयं प्रणतेति कापि देहम् ॥७१
 कृतविविधतनुः परःशताभिर्गलहस्ताभिरखेलतैष ताभिः ।
 कुसुममिति तर्ककः पदेहं विसृजेहं सहसैव नीपदेहम् ॥७२
 कुसुमैरूपशोभितां सितै-र्निजरूपैर्वनिताद्वयासितैः ।
 विद्धे स तु मण्डलीं करान् गृहयालुः स्वकरैः सुखाकरान् ॥७३
 उदितं त्रिदशीमुखे शितै-र्घनमुक्ताम्बुलवप्रकाशितैः ।
 पुलकैरुदकैरदः सुखं प्रतिवीद्यान्तरभूत्तदासुखम् ॥७४
 ततथेयितथेयिथेयिता स विश्रुत्येति गिरोऽतिशायिता(?) ।
 मधुनः समवेद्य कालतां परिवेषी न पदं चचाल ताम् ॥७५
 पतगः पतगीं स्मरातुरं स्मयमानः स्म मधुब्रतीं तुरम् ।
 तरुराप्य तदा रसालतां भ्रमरश्चुम्बति यूथिकालताम् ॥७६

तासामृतुः सफल एव हि या दिनेषु
 पश्यन्ति यद्विध इमं सततं वनेषु ।
 या लालयत्ययमदः सुकृतं त्ववाच्यं
 वाचाह कापि च तदा त्रिदशीति वाच्यम् ॥७७
 सप्तस्वयं हरिरगेन्द्रधरं दिनेषु
 सेन्द्रायुधाम्बुधरगर्जितदुदिनेषु ।
 पस्पर्शं यं चरणयोः शिरसाऽधुना ना
 गोपी[ः] पदे स्पृशति सोऽपि करौ धुनानाः ॥७८
 इत्थं विहृत्य वनिता विपिनेनिशं ता-
 माहुर्हर्वपुषि धर्मचितानिशंताः(?) ।
 रत्युत्सवं प्रियतमैः सह मानयन्ति
 सूर्यात्मजाम्बुनि वहे सुदृशः प्रयन्ति ॥७९
 तास्तान् बहून् नरहरीन् करकुड्मलेन
 तेऽपि स्वयं चलदृशः ससरिज्जलेन ।
 मत्ता गजा इव गजीश्च विमोहयन्ति
 मेघागमे प्रियसखीश्च समानर्यान्ति ॥८०
 आचम्य चाम्बु तृषितः करकोशपेयं
 कश्चिद् यथेच्छति पुनश्च शुचावपेयम् ।
 ईयुर्विहृत्य विपिने पुनरात्मरामा-
 नन्ताङ्गसङ्गसुखसंततिमप्सु रामाः ॥८१
 प्राभातिकं खगरुतं श्रवणेन पेयं
 भावानुरक्तवनितासुरतैः शपेयम् ।
 उक्त्वेति ताः स विसर्ज हरिगृहेषु
 मां प्राप्त्यथेति च पुनः सततं महेषु ॥८२

हासावलोकपरिम्भणचुम्बितेन
 सन्तोष्य ताः स्वयमुद्स्तविकारितेन ।
 जीयेय येन कविना यमकैः परेण
 नालज्जि सोऽस्मि हरिणेति जितः [स्मरेण] ॥८३
 अन्यार्थकान्यकविताचरणप्रचारै[ः]
 काव्यं निजार्थपदपंक्तिलसद्विचारैः] ।
 [रच्ये] त येन सममस्य परं परेण
 तस्मै वहेयमुदकं घटखण्डरेण ॥८४

Critical Remarks.

Considering the difficult task the poet has chosen, viz. versification along with the quotation of one pāda of the Ghaṭakarpara in each verse of his Krṣṇa-līlā just in keeping with his own subject-matter, without marring the Yamaka at the same time, Madana has indeed discharged his duties marvellously. Here and there some defects such as “Dūrānvaya” are noticed but these are explicable, probably unavoidable, for a poet who imposes upon himself so many restrictions. In V. 75, Sa viśrutyeti girotiśāyitā, etc. as now the metre is defective; it is neither Vaitāliya nor Sundarī. Vi in Viśrutyā is long; and this causes the difficulty. This may, however, be supported according to the dictum—

यदा तीव्रप्रयत्नेन संयोगादेरगौरवम् ।

न च्छन्दोभङ्गं इत्यहुस्तदा दोषाय सूर्यः ॥

i. e. if a combined letter be utterable without effort, its presence will not effect the previous letter. E. G. in this particular instance, Vi will remain short and not be considered long even though it is followed by Śru, a combined letter.

A synoptical Table showing the order

No. of our Edt.	Pratika	Abhinabhā- gupta	Śaṅkara	Tārācandra	Divakara
1	निचितं खमुपेत्य	15	1	1	1
2	हंसा नदन्०	16	2	2	2
3	मेघावृतं निशि	17	3	3	3
4	सतडिज् जलदा०	18	4	4	4
5	क्षिप्रं प्रसादयति	19	5	5	5
6	छादिते दिनकरस्य	1	6	6	6
7	सर्वकालमतिलङ्घ्य	2	7	7	×
8	ब्रूतं तं	3	8	8	7
9	हंसपंक्तिरपि	4	9	9	8
10	नीलशष्पमति०	5	10	10	9
11	मेघशब्दमुदिताः	6	11	11	11
12	किं कृपाऽपि तव	7	12	12	10
13	कुसुमितकुटजेषु	8	13	13	12

order inter-
charged with
following verse

of the verses in the commentaries consulted

Kamalākara Bhaṭṭa	Rāmāpati Mīśra	Anonymous (our MS.)	Madana in Krṣṇalilā	MS. Asiatic Society Govinda Jyotirvid	Jīvānanda Vidyāsāgara	Haerlein	Dursoh
1	1	1	1	1	1	1	1
2	2	2	2	2 (fol. 5)	2	2	2
3	3	3	3	3 (f. 6)	3	3	3
4	4	4	4	4 (f. 8)	4	4	4
5	5	5	5	5 (f. 9)	5	5	5
6	6	6	6	6 (f. 10)	6	6	6
7	7	7	7	7 (f. 11)	7	7	7
8	8	8	8	8 (f. 12)	8	8	8
9	9	9	9	9 (f. 12)	9	9	9
10	10	10	10	10 (f. 13)	10	10	10
11	11	11	11	10 (f. 13)	11	11	11
12	12	12	12	2 (f. 14)	12	12	12
13	13	13	13	3 (f. 15)	13	13	13

A synoptical Table showing the order—*contd.*

No. of our Edt.	Pratika	Abhinabha- gupta	Śaṅkara	Tārācandra	Divakara
14	मार्गेषु मेघ	9	14	4	13
15	सुसुगन्धितया वने०	10	15	5	14
16	तत् साधु यत्	11	61	16	15
17	नवकदम्ब	12	17	17	16
18	तरुवर विनतास्मि	13	18	18	17
19	कुसुमैरुपशोभितां	14	19	19	18
20	तासामृतुः सफल एव	20	20	20	19
21	कोकिलभ्रमर	×	21	× ₁	×
22	एतन्निशम्य विरहा०	×	22	21	×
23	आलम्ब्य चाम्बु	21	23	22	20

of the verses in this commentaries consulted—*contd.*

Kamalākara Bhaṭṭa	Rāmāpāti Miśra	Anonymous (our MS.)	Madana in Krṣṇalilā	MS. Asiatic Society Govinda Jyotirvid	Jīvānanda Vidyāsāgar	Heberlin	Dursch
14	14	14	14	14 (f. 16)	14	14	14
15	15	15	16	15 (f. 17)	15	15	15
16	16	16	16	16 (f. 18)	16	16	16
17	17	17	17	17 (f. 18)	17	17	17
18	18	18	18	18 (f. 19)	18	18	18
19	19	19	19	19 (f. 20)	19	19	19
20	20	20	20	20 (f. 20)	20	20	20
×	×	×	×	21 (f. 21)	×	×	×
21	×	21	×	22 (f. 22)	21	21	21
22	21	22	21	22 (f. 22)	22	22	22

घटखर्परकाव्यस्य वर्णानुक्रमिकश्लोकसूची

Alphabetical Index of the verses of the Ghaṭakarpara-Kāvya.

		श्लोकसंख्या		पृष्ठे
एतनिशम्य विरहानल	२२	३६
किं कृपापि तव् नास्ति	१२	२०
कुरुमितकुट्जेषु	...	१३	२१
कुरुमैरूपशोभितां	१४	३२
कोकिल-भ्रमर-कोक	२१	३५
क्षिप्रं प्रसादयति	५	८
छादिते दिनकरस्य	६	...	१०
तत् साधु यत् त्वां सुतरुं	...	१६	...	२७
तरुवर विनतास्मि	१८	...	३०
तासामृतुः सफल एव	२०	३३
नवकदम्ब शिरोऽवनतास्मि	१७	२८
निचितं खमुपेय नीरदैः	...	१	१
नीलशष्पमतिभाति	...	१०	१६

		श्लोकसंख्या		पृष्ठे
त्रूतं पथिकपांशुलं	...	८	१३
भावानुरक्तवनितासुरतैः	२३	...	३७
मार्गेषु मेघसलिलेन	...	१४	२४
मेघशब्दमुदिताः	११	१८
मेघावृतं निशि न भाति	३	५
सतडिज्जलदार्पितं	४	६
सर्वकालमतिलङ्घ्य तोयदाः	७	१२
सुसुगन्धितया वनेऽजितानां	१५	२५
हंसपङ्क्तिरपि नाथ	६	१५
हंसा नदन्मेघभयाद्	२	३

घटखर्पर-काव्यम्

निचितं खुपेत्य नीरदैः प्रियहीनाहृदयावनीरदैः ।

सलिलैर्विहतं रजः क्षितौ रविचन्द्रावपि नोपलक्षितौ ॥ १ ॥

अत्यः । प्रियहीनाहृदयावनीरदैः नीरदैः उपेत्य खं निचितम्, सलिलैः क्षितौ रजः विहतम्, रविचन्द्रौ अपि न उपलक्षितौ ॥ १ ॥

विमलाख्या टीका

स्मितं सारखतं श्वेतं श्वाश्वतं समुपास्महे ।

यत् समासाद्य माद्यन्ति महिधा दुर्विधा अपि ॥ १ ॥

यतोन्द्रविमलो नान्ना विमलामर्थपुष्कलाम् ।

विवृतिं रसपोषाय कुरुते घटखर्परे ॥ २ ॥

उत्तानगा देवगवीव सेयं कृते बुधानामिति नावसेयम् ।

भवेन्न तेषामियमौहितार्था मया शिशूनां क्रियते हितार्था ॥ ३ ॥

निचितमिति । प्रियहीनाहृदयावनीरदैः प्रियहीनायाः प्रोषितमहृकाया या हृदयावनी हृदयस्थलौ तस्या रदैः उप्सेखकैः दन्तवद् विदारकैरित्यर्थः, मेघस्य विरहोहीपकात्वात् । ‘रद विलेखने’ इत्यस्य पचाद्यजन्तस्य रूपम् । नीरदैः मेघैः खम् आकाशम् अर्थात् तदेकदेशम् उपेत्य प्राप्य निचितं व्यासम् समाच्छादितमित्यर्थः । यदा उपेत्य कुतोऽपि आगत्य खं निचितम् इत्यन्वयः । न केवलम् आकाशव्यापनमात्रेणैव

नौरदैनिरस्तम् अपि तु क्षत्यान्तरम् अपि क्षतम् इत्याह—
सलिलैरिति । सलिलैः स्वोत्सृष्टोयराशिभिः करणैः क्षितौ
रजो विहतं विनाशितम्, धराघूलयो निरस्ता इत्यर्थः । अत
क्षिताविति षष्ठ्यर्थे सप्तमौ यमकानुरोधात् । किञ्च रविचन्द्रौ
सूर्याचन्द्रमसौ अपि परमतेजस्विनावपीत्यर्थः, नोपलक्षितौ न
दृष्टौ न गणिताविति यावत् । रविचन्द्रयोस्ताद्कृतेजस्वित्वं
टृणौक्षत्य तौ अपि आच्छादितौ इत्यर्थः । यदा जनैरित्य-
ध्याहार्यं, जनैः रविचन्द्रौ नोपलक्षितौ मेघाच्छन्नत्वात् न दृष्टौ ।
अत पक्षे अपिभिर्नक्रमः उपलक्षितौ इत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः,
तथा च आस्तां कथा तयोः श्रीषणा-शैत्ययोरनुभवस्य,
खरूपेणापि तौ न दृष्टिगोचरतां गच्छत इति भावः ।

अत 'निचित'-‘विहते’त्यतीतकालविहित-क्षप्रत्ययेन नौरदै-
र्यावदारभणीयं क्षतम् एव न किञ्चिदारव्यव्यमस्तीति, निःशि-
षार्थकाभ्यां च ‘नि’-‘वी’तुपसर्गाभ्याम् एकत्र न क्षापि साव-
काशम् आकाशम् इति अन्यत्र च न क्षापि भूमिः सरजस्केति
च व्यज्येति । सुन्दरीदृक्तम्—‘विष्ण्वे ससजा गुरुः समि सभरा
ल्लौ यदि सुन्दरी तदा ।’ इति लक्षणात् ॥ १ ॥

। । अनुवाद । [कवि बर्षार बर्णना करितेछेन—]
प्रियबिरहिता [रमणीर] हृदयस्त्वलेर विदारणकारी मेघसमृह
आसिया आकाश आच्छादित करिया फेलियाछे ; [बृष्टि]
जलद्वारा पृथिवीर धूलि बिनष्ट करियाछे ; चन्द्र सूर्येर प्रतिओ
दृक्पात करे नाइ (अर्थात् चन्द्रसूर्यकेओ ढाकिया फेलियाछे) ।

हंसा नदन्मे घमयाद् द्रवन्ति निशामुखान्यद्य न चन्द्रवन्ति ।
नवाम्बुमत्ताः शिखिनो नदन्ति मेघागमे कुन्दसमानदन्ति ॥ २ ॥

अन्यथः । हंसा नदन्मे घमयात् [मानससरोवर्] द्रवन्ति । अद्य कुन्दसमानदन्ति निशामुखानि चन्द्रवन्ति न । नवाम्बुमत्ताः शिखिनः मेघागमे नदन्ति ॥ २ ॥]

टीका । हंसेति । नदन्मे घमयात् नदन् शब्दायमानो यो मेघः तस्माद् यद् भयं तस्मात् हेतोः हंसा द्रवन्ति पलायन्ते मानससरोवर् गच्छन्तीत्यर्थः, वर्षासु तेषां तथाचारात् । अत मेघाद् भयस्यान्यथानुपपत्तगा मेघनादभयादित्यर्थः करणीयः । अद्य अस्मिन् अहनि वर्षाकाल इति भावः निशामुखानि शुक्लपक्षीयाख्यपीति शेषः, रजनीप्रारम्भाः चन्द्रवन्ति स-चन्द्राणि न भवन्तीत्यर्थः । चन्द्रो विद्यते येषां तानीति विग्रहे अस्त्यर्थवतु बन्तस्य चन्द्रवच्छब्दस्य लौकलिङ्गे प्रथमाबहुवचने रूपम् । प्रायः प्रारम्भ एव रजन्या मेघसंरम्भो भवतीति मुखानीतु ग्रन्थम् । दृश्यते च दिनशेषमासाद्य गाढबनीभूता मेघा रजनीप्रथमयामादूर्ध्वं क्रमेण विरला भवन्तीति । अत एवोत्तरतः “मेघाद्वृत” निशि न भाति नभो वितारम्” इति ‘वितार’मित्येवोक्तं न तु ‘विचन्द्र’मिति । अथवा उद्यद्वालसुधांशुमण्डलं हि रजनीमुखं सुखयतितमां मानसं मानवानां, ततश्च मेघदौरात्मग्रात् तथात्वभङ्गे दूनचित्तानां तत्रैव दृष्टिराकृष्टा भवतीति प्रायस्यात् तयोक्तिः । किञ्च, हे कुन्दसमानदन्ति कुन्दकुट्मलसदृशदशने, दशनानां कुन्दसादश्यकथनेन शुभ्रत्वप्राप्तगा विरहात् ताम्बूलादिपरित्यागः सूचितः इति केचिद् व्याचक्षते । वयन्तु ब्रूमः,

निशामुखानीत्यस्यैव विशेषणमिदम् । कुन्दान्येव समानः सुसद्वशा दन्ता येषां रजनीमुखानां तानि तथा । अत तु कुन्दानां दशनसाम्यकीर्तनेन अतिवर्षणाद् विकाशाभावेन कोरकावस्था सूच्यते । अस्मिंश्च पक्षे बहुत्रीहिसमासान्तदन्तशब्दस्य ददादेशात् क्लौबलिङ्गप्रथमाबहुवचननिष्ठन्नमिदम् । अत एव मुखपदमपि साधु सङ्गच्छते । दूरान्वयदोषसु यमकालादुपेच्यः । एवं च ‘आद्याः षट् श्लोकाः कविवचनानी’ति यदस्माभिः प्रतिपिपादयिषित् तदपि निर्बाधं स्यात् । मेघागमे मेघोदये, न तु वर्षतौ, अत एवाद्यत्यनेन न पौनरुक्त्यम्, नवाम्बुमत्ताः नूतनजललाभहष्टाः शिखिनो मयूरा नदन्ति शब्दं कुर्वन्ति । अयमपि कालस्वभावः ।

विरहिण्युक्तिपक्षे तु, हंसानां मानसगमनकथनेन तेषामपि कालोचिता प्रियाप्राप्तुग्रत्कण्ठा भवति न पुनर्मत्प्रियस्येति खेदः, निशामुखानि न चन्द्रवन्तीत्यनेन, चन्द्रोऽपि निशामुखोदयरूपं स्वकर्तव्यमपहाय कापि विहरतौतुग्रत्कण्ठा, शिखिनो नदन्तीत्यनेन च नादस्य प्रियाद्वानरूपताप्रतिपत्तग्राशिखिनां सङ्गमौत् सुक्यस्मरणान्नायिकाया अपि तादृशौत्-सुक्यमिति च व्यज्यन्ते इति ।

इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्राघटितोपजातिहृत्तमिदम्—

‘स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः’ ।

‘उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सा’ ।

“अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ

पादौ यदीयावुपजातयस्ताः” ॥ इति लक्षणात् ॥ २ ॥

२। अनुवाद। मेघशब्दभये हंसगुलि [मानससरोवर अभियुक्ते] पलायन करितेछे। एই समये दशनश्चानीय-कुन्दकुन्द-शोभित निशामुख (सायंकाल) चञ्चलीन, मेघ उपस्थित हওयाय नवजलमत्तु शिथिकूल निनाद करितेछे।

मेघावृतं निशि न भाति नभी वितारं
निद्राभुपैति च हरिं सुखसेवितारम् ।
सेन्द्रायुधश्च जलदोऽद्य रसनिभानां
संरक्षमावहति भूधरसनिभानाम् ॥ ३ ॥

अन्वयः। निशि मेघावृतम् [अत एव] वितारं नभः न भाति । सुखसेवितारं हरिं निद्रा अभ्युपैति च । अद्य सेन्द्रायुधः जलदश रसन् भूधरसनिभानाम् इभानां संरक्षम् आवहति ॥ ३ ॥

टीका। किञ्च, मेघावृतमिति । निशि मेघावृतम् मेघ-च्छन्नम्, एतच्च निचितं खमित्यसैप्रवानुवादः, अत एव वितारं विलुप्तनक्षत्रं नभी न भाति न प्रकाशते । सुखसेवितारं सुखस्यानुभवितारं हरिं निद्रा च अभुपैति, सर्वसुखभोक्तु-निंद्रासुखमपि न विप्रक्षास्तमिति भावः । यदा सुखसेविता अरम् इति क्षेदः । सुखैः सुखिभिर्जनैः सेविता आराधिता इति कर्मणि क्त-प्रत्ययः, निद्रा अरं हुतम्, अन्यत् पूर्ववत् । अतापि निशीति सम्बन्धते, निशायामिव हरिशयनस्मरणात् । अद्य सेन्द्रायुधः इन्द्रधनुर्युक्तः जलदः रसन् शब्दं कुर्वन् भूधर-सनिभानां पर्वततुल्यानाम्, अत्र हृष्टप्रमाणतया धूसरवर्णत्वेन

च साम्यं ज्ञेयम्, इभानां हस्तिनां संरभं क्रोधं भयं
वा आवहति जनयति ।

इदं नायकेन नायिकासमीपे प्रेषितायाः प्रतिदूत्या वचन-
मिति केचित् । अत एव नायिकोऽन्नावितं नायकदोषमपलपन्त्या
तया नायकस्यानागमनहेतुरनेन पद्येन प्रतिपाद्यते ।
तत्र च मेघावृतमित्यनेन रात्रावपि गमनागमनयोरयुक्ता
प्रतिपादिता । वसन्ततिलकं वृत्तम्, “ज्ञेयं वसन्ततिलकं
तमजा जगौ गः” इति लक्षणात् ॥ ३ ॥

३। अनुवाद । रात्रिते मेघाच्छम्न [हওয়ায়] ताराशृणु
नडोमঙ्गল शोভा पाइতेछে না । নিদা সুখানুভবকারী
বিষুকে আবিষ্ট করিতেছে । (অথবা সুখিজনসেবিতা
নিদা দ্রুত বিষুকে প্রাপ্ত হইতেছে) । অধুনা ইন্দ্রচাপযুক্ত
মেঘও গর্জন করত পর্বতসদৃশ হস্তিসমূহের ক্রোধ উৎপাদন
করিতেছে ।

सतडिजलदापिंतं नगेषु खनदभीधरभीतपन्नगेषु ।
परिधीररवं जलं दरीषु प्रपत्यङ्गुतरूपसुन्दरीषु ॥ ४ ॥

अन्वयः । खनदभीधरभीतपन्नगेषु नगेषु [तथा] अङ्गुतरूपसुन्दरीषु दरीषु
परिधीररवं सतडिजलदापिंतं जलं प्रपतति ॥ ४ ॥

टीকা । किञ्च, सतडिदिति । खनदभीधरभीतपन्नगेषु
खनन्तः शशं कुर्वन्तो ये अभीधरा मेघास्तेभ्यो भीताः पन्नगाः
सर्पा येषु तथाविधेषु नगेषु छक्षेषु पर्वतेषु वा । “शैलवृक्षौ
(नगावगौ” इत्यमरः । अत्र सर्पणां भीतिञ्च मेघगर्जितस्य

कर्णज्वरजनकतया वा गृह्णपक्षवातशब्दानुकारितया वा,
मेघागमोत्सवानां शिखिनां सञ्चारसम्भावनया वेति द्रष्टव्यम् ।
अन्तिमार्थे भवभूतिः उत्तररामचरिते :—

‘एतस्मिन् प्रचलाकिनां प्रचलतामुद्देजिताः कूजितै-
रुद्देष्मन्ति पुराणचन्दनतरुस्कन्धेषु कुम्भीनसाः’ ॥ इति ।

तथा अङ्गुतरूपसुन्दरीषु सुरतयोग्यत्वादिना अङ्गुतरूपम्
आश्वर्यरूपं सुन्दरीषु रम्यासु, यदा, अङ्गुतरूपाः सुन्दरीं विद्या-
धर्यादयो यत्र तासु, दरीषु पर्वतकन्दरेषु, अथवा दरीषु
दर्यन्तर्गतासु अङ्गुतरूपसुन्दरीषु च इति व्यधिकरणसम्पन्नौ,
परिधीररवं परि समन्तात् धीरो गम्भीरः रवो यत्र क्रियायां
तत् यथा तथा जलं प्रपतति । यदा परिधीररवमिति जल-
विशेषणम् । धीररवश्च वृक्षपल्लवेषु वा पर्वतगालेषु वा अश्चान्त-
वर्षणजन्यः सर्वानुभूतः । अत जलप्रपतनान्यथानुपपत्तया
दरीचिति दरीमुखेच्चित्यर्थः । तथा च कुमारसम्भवे—(११४)

‘दरीगृहद्वारविलम्बित्वास्तिरस्करित्यो जलदा भवन्ति’
इति मेघानां दर्या मुखविलम्बितत्वमेवोक्तम् । जलं
कीष्टक् ? सतडिज्जलदापित् विदुगदुहितीयैमेष्वैविर्सृष्टम् ।
एतदपि वर्षाप्रकृतिकथनम् ।

नायकनिकटे खयं गमनश्चवसायिनौ नायिकां ज्ञात्वा तां
वारयितुं प्रतिदूत्या इयमुक्तिरिति केचित् । तत्र पक्षे सतडि-
ज्जलदापितमित्यनेन मेघा न केवलं जलमेव ददति परं
भैषणा विदुगतोऽपीति ; खनदम्भोधरेत्यादिना यज्ञर्जनेन

भुजगा अपि विभ्यति तत्र का कथा कुसुमसुकुमारीणां
नारीणामिति ; दरीच्छित्यादिना जलविद्युतदादेः परित्राणार्थ-
मन्त्रा दर्याद्याश्रयणमपि न निष्प्रतूर्हमिति च गमनविघाताय
भौतिप्रदर्शनपरमिदमिति भावः । अन्यस्तु नद्यादिप्रतिबन्धकै-
र्नायको नायात इति वितर्क्य नायिकया जलं वर्णयते
एतेन पद्येनित्याह । मालमारिणी द्वत्तम्, “विषमे ससजा यदा
गुरु चेत् सभरा येन तु मालमारिणीयम्” इति लक्षणात् ॥ ४ ॥

४ । अनुवाद । [ये श्लाने] गर्जनकारी मेघ हहते
सर्पगण भीत हहतेछे [एहौप] बृक्षसमूहे (अथवा
पर्वतसमूहे) तडिद्युक्त मेघविश्वष्ट जल अतिशय सुन्दर
(अथवा अतिरमणीय सुन्दरीगण येष्ठाने बास करे एहौप)
गुहासमूहे (अथवा गुहासमूहे ओ अतिरमणीय रमणीसमूहे)
गन्त्रीर ध्वनिसहकारे प्रकृष्टभावे पतित हहतेछे ।

क्षिप्रं प्रसादयति सम्प्रति कोऽपि तानि
कान्तामुखानि रतिविग्रहकोपितानि ।

उत्कण्ठयन्ति पथिकाञ्जलदाः खन्तः
शीकः समुद्भवति तदनिताखन्तः ॥ ५ ॥

अन्वयः । सम्प्रति कोऽपि रतिविग्रहकोपितानि तानि कान्तामुखानि क्षिप्रं
प्रसादयति । जलदाः खन्तः पथिकान् उत्कण्ठयन्ति । तदनितासु अन्तः शीकः
समुद्भवति च ॥ ५ ॥

टीका । क्षिप्रमिति । सम्प्रति वर्षकाले कोऽपि अनि-
र्वचनोयपुण्यसम्मारसमृतः जनः रतिविग्रहकोपितानि रति-

कलहे सञ्जातकोपानि तानि पूर्वमपि कोपमलिनतयैव तदा-
तदा अनुभूतानि, यदा, तानि अनिर्वचनीयानि, कान्ता-
मुखानि क्षिप्रं प्रसादयति मानापनयनेन वीतमालिन्यानि
सम्मादयति । अन्यदा कथमपि मानापनयने क्षतविलम्बोऽपि
समुद्दीपकं वर्षतुंमासाद्य न कालं सहत इति क्षिप्रमित्यनेन
सूचितम् । अत योपमलिनकान्तामुखप्रसादकस्य सौभाग्य-
कथनात् तदितरस्य दौर्भाग्यं व्यज्यते, तेन च पुरुष एवास्य
श्वोकस्य वक्तेति प्रतीयते । स च कविरेवेति मतं नः ।

एवं सम्भोगिवृत्तान्तमुद्धा विप्रलम्भविजृभितमाह उदिति ।
जलदाः स्वनन्तो गर्जन्तः पथिकान् प्रोषितान् ज्ञान् उत्-
करण्यन्ति प्रियासमागमार्यम् उत्सुकतामानयन्ति । अत
“मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः कण्ठाश्वेष-
प्रणयिनि जने कि’ पुनर्दूरसंख्ये ।” इत्यभियुक्तोक्तिदिशा
केवलमेघालोकोऽपि तावद् विरहिणामुद्दीपकः का कथा सखन-
घनदर्शनस्य, “केवलोऽपि सुभगो नवाम्बुदः कि’ पुनस्त्विदश-
चापलाज्ज्वतः” इतिवदिति भावः । तदनितासु पथिकप्रणयिनीषु
अनन्तः मेघर्जनादिनिरपेक्ष-केवलविरहजश्वोकापेक्षया अपारः
श्वोकः विरहसन्तापः समुद्गवति अतिशयेनोत्पद्यते जलदस्वने-
नेत्यर्थात् । स्वभावादेव दुःसहो विरहसन्तापो वार्षिकमेघ-
शब्देनासह्यतमताम् अधक्ष इति भावः । ‘विवर्धति चेति पाठे
विष्वधिरजन्तस्य आचारक्षिपि विष्वज्जवदाचरतीत्यर्थः ।

इत्यन्तं वर्षास्वभाववर्णनम् । केचिदिदमपि प्रतिदूत्या
एवोक्तिः, तथा च पूर्वपूर्वाभिरुक्तिभिः क्षतपदं प्रियतमागमनस्य

दुर्लभत्वज्ञानं मा नाम विषोदत्तया नायिकाथा आशाबन्धं
छिन्द्यादिति सैव प्रकारान्तरेणाश्वासयतीत्याहुः । आश्वासार्थ-
स्त्वतिरोहित एव । अस्मन्मते तु कथमप्येतन्न घटते । तथाहि
रमण्या मानापनयनं पुरुषस्य सौभाग्यमिति कामं पुरुषः
शतक्ष्णिलो ब्रूयात् ; रमण्या पुनरुच्यमानं साहङ्कारत्वप्रत्यायन-
द्वारा रमणीजनोचितकोमलभावविरहं सूचयत् अत्रल्यं वक्तृतात्-
पर्यमेव विघटयेदिति । वसन्ततिलकं द्रुत्तम् ॥ ५ ॥

५ । अचुवाद । नम्पति कोनও (अनिर्बचनीय शुक्रत-
शाली) लोक रत्तिकलहे कोपयुक्त [पूर्वानुभूत] प्रियामुख
शीघ्र प्रसन्न करितेछे । गर्जनकारी मेघसमृह बिरहीदिगके
[प्रियार सहित मिलनेर जन्म] उৎकर्षित करितेछे ।
[एवं] ताहादेर (बिरहिगणेर) पञ्चादिगेर अपरिसीम
[बिरह] दुःख बिशेषभाबे उৎपन्न हइतेछे ।

छादिति दिनकरस्य भा-वने खाजले पतति शोकभावने ।
मन्मथे च हृदि हल्तुमुद्यते प्रोषितप्रमदयेदमुद्यते ॥ ६ ॥

अन्वयः । दिनकरस्य भा-वने [मेघैः] छादिति, खात् शोकभावने जले पतति,
मन्मथे हृदि हल्तुमुद्यते च प्रोषितप्रमदया इदम् उद्यते ॥ ६ ॥

टीका । इदानीमस्य काव्यस्य दूतकाव्यतया प्रसिद्धे-
निंदानभूतं मेघदौत्यं प्रकटयितुं भूमिकामारचयति कविः—
छादित इति । दिनकरस्य भावने दीप्तिसमूहे, वनशब्दो
बाहुल्यद्योतकः भुजवनादिवत्, छादिते मेघैराप्तते ; तथा खात्
आकाशात् खस्यमेघादा शोकभावने दुःखजनने जले वर्षावारिणि

पतति ; तथा मन्मथे कामे हृदि प्रोषितप्रमदाया इति शेषः, हन्तुं ताडयितुम् उद्यते उदयुक्ते सति प्रोषितप्रमदया निरानन्दया प्रोषितपतिकया क्याचित् रमण्या इदं वच्य-माणवाक्यम् उद्यते शेषं प्रतीति शेषः । अत्र मन्मथ इत्यनेन हृदीत्यनेन च सर्षपाविष्टभूतवत् गृहनिगृदसर्पवच्च मनसि वर्तमानः कामो निरङ्गुणं मनः पौडयन्नपि दुर्निवार इति सूचितम् । यदा दुर्भेदो हि हृदभिन्नः काय इति कोमलता-लाभाद्यं हृदीतुग्रक्तम् ; तथा, दूरस्यः प्रहर्ता उपायैरपसार्योऽपि अन्तर्हृदयस्थोऽयं मदनो न तथेति विषादातिशयश्च सूच्यते । सर्वत्र भावसम्भौ ।

अत्रैकमेव प्रोषितप्रमदयेति पदं प्रोषितस्य विदेशगतस्य प्रमदया प्रियया इति, प्रोषितः प्रमदः आनन्दो यस्याः सा, तथेति च तत्पुरुष-बहुव्रीहिभ्यां समासाभ्यां निष्पन्न मुक्तरूपम् अर्थद्युयं प्रत्याययत् श्लेषकक्षामवगाहते । अर्थयो-रनयोरेको विशेषणीभूतः परो विशेषीभूत इति विवेकव्यम् । शोकभावने इति णिजन्तादु भूधातोर्युचि रूपम् । एतच्च यद्यपि 'भा-वन'-'जल'योरभयोरपि विशेषणम्, तथापि जलपतने भा-वनक्षादने च शोकभावनत्वमन्वेति, भा-वन-जलयोः स्वतस्तदनुपपत्तेरिति मृग्यम् ।

उपरिष्टादुक्तानां पञ्चानां शोकानामपि प्रमदाप्रवक्त्र-कल्पमातिष्ठमानाः केचन अत्यत्य इदंपदस्य पूर्वोत्तरोभय-वसुपरामर्शितामाहुः । तथा च प्रोषितप्रमदया 'इदं' पूर्वोत्त-शोकपञ्चकीय' वसु वच्यमाणशोकीय' वसु च 'उद्यते' इत्यर्थः ।

अत यद्यपि मेघ एव जलपातस्यावधिर्भवितुं युक्तः तत एव जलविभागात्, तथाप्यत ख-मेघयोरैक्यसम्भावनया तयोक्तमिति द्रष्टव्यम् । एतेन कदाचिन्मेघापगमात् जलपातविरामेण शोक-लाघवं मा भूदिति खादितुप्रकृतम् । अत जलपातस्य स्वभावादेव विरहोहीपकल्पाच्छोकभावनत्वम्, भा-वनाच्छादनस्य च रजनीभ्रमाधायकतया रजन्यात्मा विरहपीडाधिक्यविधायकत्वात् शोकभावनत्वं द्रष्टव्यम् । एतदारम्य द्वादशपद्यं यावद् रथोऽता वृत्तम्, “रात् परैर्नरलग्नै रथोऽता” इति लक्षणात् ॥ ६ ॥

६। अनुवाद । सूर्येर रश्मिसमूह [मेघद्वारा] आच्छादित हইले, आकाश हইते शोकोद्दीप्तक जल पतित हইते थাকিলे एবं हुदये मदन आघात करिते उद्गत हইले [कোন] নিরানন্দা বিরহিণী [রঘুণাথ] ইহা (বক্ষ্যমাণ বাক্যসকল) বলিতে লাগিলেন ।

सर्वकालमतिलङ्घ्य तोयदा आगताः स्य दयितो गतो यदा ।

निर्दृष्टेन परदेशसेविना मारयिष्यथ न तेन मां विना ॥ ७ ॥

अन्वयः । हे तोयदाः, सर्वकालम् अतिलङ्घ्य यदा दयितो गतः [तदा] आगताः स्य । निर्दृष्टेन परदेशसेविना तेन विना मां न मारयिष्यथ ? ॥ ७ ॥

टीका । सर्वकालमिति । अतिलङ्घ्येति पाठः । हे तोयदाः, सर्वकालं प्रियप्रवासकालातिरिक्तं कालम् आवयोर्हन्द्वचरत्वकालमिति यावत् अतिलङ्घ्य अतिक्रम्य, देशान्तरे यापयित्वेति यावत्, यदा दयितः प्रियो गतः, प्रवासमिति शेषः, तदा आगताः स्य । तोयदा इति साभिप्रायविशेषणम्, येयं युष्माकं मच्छोकभावक-तोयदायकता साऽस्माकं संयोग-

वस्थायां क्व गतासौदिति भावः । निर्धृणेन निर्दयेन परदेश-
सेविना प्रवासिना तेन मत्प्रियेण विना मां न मारयिष्यथ
इति ज, अपि तु मारयिष्यथेव इति काकुः । निर्षृण्वत्वं
चास्य धनार्जनैकप्रवणतया स्वमनःपीडा-स्वप्रियामनःपीडामवि-
गणय एव एव परदेशसेवित्वादिति अयम् । अतिवाह्नेति पाठि
सुगमोऽर्थः । अवलम्बेति पाठि विलम्बेऽर्थः ॥ ३ ॥

१। अनुवाद । हे मेघ ! तोमरा [अन्त] सकल
समय अतिक्रम करिया ये समये प्रियतम देशान्तरे गमन
करियाछेन [ठिक सेही समये] उपस्थित हइयाछ ।
विदेशवासौ निर्दय ताहार विरहे कि आमाके [तोमरा] बध
करिबे ना ? (निश्चयही ताहार विरहे आमाके तोमरा
मारिया फेलिबे) ।

ब्रूत तं पथिक-पांशुलं घना यूयमेव पथिशीप्रलङ्घनाः ।
अन्यदेशरतिरद्य मुच्यतां सायथवा तव वधूः किमुच्यताम् ॥ ८ ॥

अन्यद्यः । हे घनाः, तं पथिक-पांशुलं ब्रूत । [यतः] यूयम् एव पथि-
शीप्रलङ्घनाः । [वक्तव्यम् आह] अद्य अन्यदेशरतिः मुच्यताम् अथवा सा तव वधूः
किम् उच्यताम् ॥ ८ ॥

टीका । ब्रूतेति । तं पथिक-पांशुलं पथिकेषु पापिष्ठं
ब्रूत कथयत द्वितीयाधीगतमर्थमिति शेषः । एतेन ततोऽ-
धिकः पापिष्ठः पथिकेष्वन्यः कोऽपि नास्तीति तस्याभिज्ञान-
मपुरक्तं भवति । पापिष्ठत्वच्चास्य चिरप्रवासरसिकात् ।
अत एवनस्यान्यथानुपपत्तया मङ्गर्तृसकाशम् अवश्यं युष्माभि-
र्गन्तव्यमित्यनुनय आकैपलभ्यः । ननु भवती एव किमिति

न ब्रूते इत्याशङ्क्य स्वापेक्षया मेघानां शीघ्रगामित्वं तेन च
स्वप्नेरिताया वार्तायाः शीघ्रप्राप्तग्रा प्रियस्यापि शीघ्रमागमनं
सूचयन्ती आह—यूयमेवेति । यूयमेव न तु माटशाः, पथि-
शीघ्रलङ्घनाः मार्गाणां क्षिप्रातिक्रमणे समर्थाः । पथां शीघ्र-
लङ्घना इति गमकत्वात् कर्मषष्ठ्या समाप्तः । “पथिपांशुलङ्घनाः”
इति पाठे वर्षणेन धूलिनिवृत्तग्रा पथः आश्यान-कर्दमान्
कर्तुं समर्थ इत्यर्थः । एतेन गमनसौकर्यं प्रतिपाद्य मेघान्
प्रोत्साहयतीति भावः । यदा, वेगेन पथिपांशुनपि लङ्घ-
यितुं समर्थ इति शीघ्रगामितैवानेनापि सूचते ।

वक्तव्यमाह—अन्यदेशेति । अद्य वर्षाकाले अन्यदेशरतिः
विदेशपूरीतिः मुच्यतां त्यज्यताम् । अत लृन्मयत्वाद्
देशे रत्यसम्भवात् रमण्यन्तररतिरेवानागमनकारणमिति
गूढाभिप्रायो व्यज्यते । अथवा पक्षान्तरे, सा तव वधूः
पत्नी, सप्तपदीगमनानुष्ठानमात्रनिर्वत्य-पत्नीभावा न तु
यथार्थतः प्रणयिनीति भावः, किम् उच्यतां कथ्यताम् ? त्वया
यदि गृहं प्रति न गम्यते तदास्माभिः “स नागमिष्यती”ति
त्वत्पत्नी वक्तव्या तच्चाप्रियत्वाद् दुर्वचमेवेति भावः । यदु वा,
अद्य अन्यदेशरतिः अथवा सा तव वधूः अनयोरेकतरेत्यर्थः
मुच्यताम्, त्वदनागमने सा न जीविष्यतीति तस्या आशा
त्यज्यतामिति भावः । किमुच्यताम् अत विषये त्वया किं
वक्तव्यमित्यर्थः । यदा, अन्यथा सा तव वधूंमरिष्यतीति
वक्तव्ये अमङ्गलत्वात् तदपहाय ‘किमुच्यताम्’ इतुवक्तव्यमिति
भावः । ॥ ८ ॥

८। अनुवाद। हे मेर ! पथिकाधम ताहाके (प्रियतमके) बलिबे, [ये हेतु] तोमराई द्रुत पथलज्यने समर्थ,—एই वर्षाकाले अपर देशेर उपर अनुराग त्याग कर। ताहा ना हइले (अर्थां तुमि विदेश त्याग ना करिले) तोमार पञ्जीके कि बलिब ? (अथवा, ताहा ना हइले अर्थां अन्य देशेर प्रति अनुराग त्याग ना करिले तोमार पञ्जीके त्याग कर (पञ्जीर आशा छाड़), [एविषये] तोमार बक्तव्य कि ?) ।

हंसपड्क्तिरपि नाथ सम्मति
प्रस्थिता वियति मानसम्मति ।
चातकोऽपि दृष्टितोऽन्तु याचते
दुःखिता पथिक सा प्रिया च ते ॥ ८ ॥

अन्वयः । हि नाथ ! हंसपड्क्तिः अपि सम्मति वियति मानसं प्रति प्रस्थिता, चातकः अपि दृष्टिः [सन्] अन्तु याचते । हि पथिक, सा ते प्रिया च दुःखिता [लदागमनं याचते] ॥ ८ ॥

टौका । घोरेऽस्मिन् वर्षाकाले अदुःखितानामपि अधिकाधिकसुखान्वेषणकामना दृश्यते किं पुनर्दुःखिताया ममेति प्रियमनुनयन्याह हंसपंक्तिरिति । हे नाथ, हंसपंक्तिः हंसस्वेणिरपि बुद्धिविशेषविहीनापि सम्मति वियति आकाशमार्गण, पथि गच्छतीतिवदधिकरणविवक्षा, मानसं सरोवरं प्रति प्रस्थिता । तथा च अमार्जितमतयोऽपि हंसपंक्तायः महान्तम् आयासमपि अविगणय्य स्वेष्टदेशं गन्तुमुदयुक्ता

वर्तन्ते इत्यर्थः । चातकः अपि टृष्णितः सन् अम्बु याचते । न केवलं हंसपड्क्तिरेव स्वाभौषसम्मादनसमुत्सुका चातकोऽपीति अपिना सूचते । हे पथिक, सा ते प्रिया च दुःखिता सतीति शेषः याचते, त्वत्प्रत्यावृत्तिमिति शेषः । यदा मन्दमतयोऽपि हंसचातकादयः स्वाभौषसम्मादनोदयुक्तास्तदानीमपि त्वं स्वीयां पथिकतां न जहासीति महदाश्वर्यम् इति पथिकेति सम्बोधनेन सूचते ।

केचिदस्य श्लोकस्य उपक्रममित्यमाहुः, अविश्वास्तजलवर्षणेन विदुग्रदवज्ञादिना च गमनागमनमय न युज्यत इति यदि स ब्रूयात् तर्हि एवं प्रतिवक्तव्यमिति आह—हंसपड्क्तिरिति । तथा च मेघानामेकायनेऽपि वियति यदि हंसानां बुद्धिविशेष-हीनानामपि निष्पृतूरहः प्रचारः स्यात् तदा कोऽतिभारो भूतलगतौ मनुष्णाणमिति, चातकयाचनया विदुग्रदशन्यादिभय-शून्यता प्रतिपादितिति च भावः ॥ ८ ॥

९। अनुवाद । हे नाथ ! सम्प्रति (वर्षाकाले) हंसगण आकाशमार्गे मानससरोवरेर दिके प्रश्नान करितेछे । चातक ओ तृष्णित हइया जल प्रार्थना करितेछे । हे पथिक ! तोमार प्रिया ओ दुःखिता हइया [तोमार प्रत्यागमन] प्रार्थना करितेछे ।

नीलशम्यमतिभाति कीमलं

वारि विन्दति च चातकोऽमलम् ।

अम्बुदैः शिखिमणी विनाद्यते

कारतिः प्रिय मया विनाऽद्य ते ॥ १० ॥

अन्वयः । कोमलं नौलशष्पम् अतिभाति, चातकः च अमलं वारि विन्दति । अम्बुदैः शिखिगणः वि-नाद्यते, हे प्रिय, मया विना अद्य ते का रतिः ? ॥ १० ॥

टोका । गमनागमनसौकर्यमेव भड्ग्यग्रन्तरेणाह—नौल-शष्पमिति । हे प्रिय, कोमलं नौलशष्पं नवीनहरित्तुणम् अतिभाति अतिशयेन शोभते । “शष्प” बालतृणं धासः” इति कोषात् शष्पशब्दस्य बालतृणमर्थः, बालतया च कोमलता अर्थाक्षिप्ता, एवच्च कोमलमिति विशेषणम् अतिशय-सौकुमार्यसूचनार्थं मुपात्तमिति ज्ञेयम् । एवं नौलपदमपि निरतिशयनैत्यलाभार्थम् । शष्पाच्छादिता भूमिः कुथास्तुतेव आगच्छतस्ते पादयोः सुखं जनयिष्यतीति भावः । नौलपदेन च न केवलं पादसुखं चक्षुस्तुप्तिरपि ते एतेनैव भविष्यतीति सूचितम् । यदि तथाविधं तृणमसृशन् अपश्यंश्च गृह एव तिष्ठेस्तदा विफलं ते चरण-नयनमित्यपि सूच्यते । वारि विन्दति च चातकोऽमलम् इत्यत्र च जलानामभलत्वकथनेन कारकादिसंसर्गं-शून्यत्वं देहानुकूलत्वच्च व्यज्येते ।

शिखिगणो मयूरसमूहः अम्बुदैर्जलदैः वि-नाद्यते विधोष्यते, मेघदर्शनात् शिखिनः शब्दायन्त इत्यर्थः । तथा च योऽयं तोयदः अशनेयोनिरिति त्वया मन्यते स न तथा, प्रतुगत श्रवणसुभग-धौरध्वनिकारीति मेघतोऽपि भयं नास्तीति सूचयति । तदेवं सर्वथा निर्बाधे निरुपद्रवे सुखसञ्चारेऽपि मार्गेः किमितौदानौमपि त्वं नागच्छसीति सोत्कण्ठमाह—का रतिरिति । हे प्रिय, मया विना, प्रियारहितस्य एकाकिन इति भावः, अद्य ईदृशे वर्षासमये तव का रतिः इत्यहं न

जानामीति आशयः । यहा, पूर्वपादतयेण नीलश्वर-चातक-
केकादुपस्थापनेन उत्कण्ठाकारणं वर्णयित्वा चतुर्थ-
चरणेन तथापि प्रियस्य औत्सुक्यमपश्यन्ती विस्मयमाविष्क-
रोतीति ज्ञेयम् । यहा, सोलुण्ठनोक्तिरियम्, तत्र च का
अरतिरिति पदच्छेदः, हे प्रिय, मया विना अद्य ते का
अरतिः दुःखं, न कापीत्यर्थः; यदि ते मया विना अरतिरभ-
विष्टन्नूनम् इतः प्रागेव ल्वं प्रत्यावर्तिष्यथा इति भावः ।
रत्यभावमेव सूचयितुं निर्विशेषणेन अस्मच्छब्देन आमा-
परामृष्ट इति ज्ञेयम् ॥ १० ॥

१० । अनुवाद । हरिद्वर्ण [अतिशय] कोमल नवतृण
शोभा पाइतेछे । चातको निर्मल जल आप्तु हइतेछे ।
मेघसमूह मयूरगणके शब्द कराइतेछे (अर्थां मेघदर्शने
मयूरबून्द केकाद्धनि करितेछे) । हे प्रिय, ईदृश समये
आमाके व्यतीत [प्रियाहीन एकाकी] तोमार कि श्रीति
हइते पारे ?

मेघशब्दमुदिताः कलापिनः

प्रोषिताहृदयशीक-लापिनः ।

तीयदागमक्षमा च साद्य ते

दुर्धर्षेण मदनेन साद्यते ॥ ११ ॥

अन्यः । मेघशब्दमुदिताः कलापिनः प्रोषिताहृदयशीक-लापिनः [भवन्ति] ।
तीयदागमक्षमा ते सा अद्य दुर्धर्षेण मदनेन साद्यते ॥ ११ ॥

टीका । मेघेति । मेघशब्देन मुदिताः हृष्टाः कलापिनः

शिखिनः प्रोषितानां प्रोषितभर्तुं काणामित्यथः, भर्तुं विदेशस्य-
तथा गृहमपि तासां प्रवास इति भावः । हृदयशोकलापिनः
हृदयशोकस्य प्रदायका भवन्तीति शेषः । स्वार्थिं जिन्तादु
दानार्थक-ला-धातोर्णिन् प्रत्यये रूपम् । अथवा हेतुकर्तव्यवायं
णिच्, तथा च साक्षात् शोकदाट्ट्वं कामस्यैव, कलापिनसु
तं कामं प्रेरयन्तीति णिर्जर्थघटना द्रष्टव्या । यहा, हृदये
शोकं लापयन्त्याश्वेषयन्तीति आश्वेषार्थक-ली-धातो रूपम् ।
किंवा लापयन्ति द्रवीकुर्वत इत्यर्थः, तथा हि यः खलु शोकः
केकाश्वरणात् पूर्वं प्रोषितभर्तुं काणां हृदये क्वचन सम्पिण्डित
आसीत् स पुनरिदानीं कलापिनः केकया वाख्या द्रवीभवन्
सर्वं हृदयं व्याप्तोतीति भावः । अत्र मुदिता इति कलापि-
विशेषणेन केकाश्वनिरुपलक्ष्यते मयूरशब्दस्य मेघाश्वनिजनित-
मोदनिमित्तत्वात् । अन्यथा मानसधर्मस्य मोदस्य विरहिणीभि-
रुहितुमशक्यत्वेन हृदयशोकदायकात्वमसमज्जसं स्यात् ।

तोयदागमक्षणा मेघप्रवृत्तिमात्रेणैव क्षणशरीरा । अयं
भावः, तोयदागमस्तावद् ग्रीष्मतीरन्तिमभागादेव भवति, इयं
च ततः कालादेव क्षणेभवितुं लग्ना, अद्य पुनः परिणते वर्षतौ
सुतरामेव क्षणेति । ते तव सा, प्रिया अप्रिया वेति भावः;
दुर्धरेण दुर्धरेण दुःसहिनेति यावत्, मदनेन साद्यते क्षण्यते
पौद्यत इति यावत् । चिरात् क्षणशरीरा सा साम्रातिकं
मदनकदनं कथं सहिष्यत इति भावः ॥ ११ ॥

११ । अश्वाद । मेघशक्ते आनन्दित मयूरवृन्द
[धनिद्वारा] विरहिणीदिगेर हृदयशोक उৎपादन करितेछे ।

मेघागमे कृष्ण तोमार सेइ [प्रिया] अधूना दृःसह मदन-
कर्त्तक शीडिता हइतेछे ।

किं क्षपापि तव नास्ति कान्तया
पाण्डुगण्डपतितालकान्तया ।

शोकसागरजलेऽद्य पातितां
त्वद्गुणस्मरणमेव पाति ताम् ॥ १२ ॥

अन्वयः । पाण्डुगण्डपतितालकान्तया कान्तया किं तव क्षपापि नास्ति ? अद्य [तथा] शोकसागरजले पातितां तां त्वद्गुणस्मरणम् एव पाति ॥ १२ ॥

टीका । किमिति । पाण्डुगण्डपतितालकान्तया पाण्डु-
गण्डयोः पतिता अलकान्ताः चूर्णकुन्तलप्रान्ताः यस्याः सा-
तया । अलकानां गण्डदेशपातित्यं च विरहेण केशसंस्कारा-
भावात् । तथाविधया कान्तया हेतुभूतया तव किं क्षपापि
नास्ति ? आस्तां प्रेमकथा क्षपापातवतया तव क्षपा तु भवितुं
युक्तैवेति हृदयम् । तव दीर्घं विरहव्रतं बिभ्राणा सा परिकर्मा-
दिकमपि परित्यज्य दुःखदुःखेन कालं यापयति, त्वं पुनस्तां
न स्मरसीति महत्ते नैष्ठुर्यमिति आशयः । विशेषणगत्या
क्षपानिर्वाहकत्वात् कान्तयेति हेतौ लृतीया, 'विवक्षातः
कारकाणि भवन्ती'ति अधिकरणस्थाने करणविवक्षेति केचित्,
यमकमङ्गभयात् सेत्यन्ये ।

अद्य शोकसागरजले शोकरूपसागरजले पातितां त्वयेति
शेषः, तां त्वद्गुणस्मरणमेव पाति रक्षति, त्वद्गुणचिन्तनमेवे-
दानीं तदीयजीवनोपाय इति भावः । अतिनिष्करणस्थापि
तवानुचिन्तनैव सेदानीं जीवतीति युक्तैव तव क्षपेति ।

अत्र 'शोकसागरजले' इति रूपकानुरोधात् त्वमेव गुण इति
कर्मधारयः, तस्य स्मरणम्, ततश्च यथा कश्चिज्जलपतिः "नूनं
कश्चिद् गुण आगमिष्यति तमवलम्बग्रोत्तीर्य जीवियमि"त्याशा-
पाशबद्धः कश्चित् कालं ध्रियते, परतश्च प्राप्तगुणो जोवति
अप्राप्तगुणश्च ध्रियते, तदवत् सापि गुणरूपं लामनुचित्य
इदानीमपि कथच्चिज्जीवति, यदि पुनर्ख्वमिदानीमेव न
गच्छसि तदा तु तस्या मरणं स्थितमेविति भावः ॥ १२ ॥

१२ । [बिरहे] पाञ्चवर्ष गुणस्त्वले याहार अलकेर
अग्रभाग पतित हड्ड्याछे एइरुप प्रियार जन्म तोमार
दयाओ कि नाहि ? अधुना [तोमाद्वारा] शोकसागर जले
निमज्जिता ताहाके (तोमार प्रियतमाके) तोमार गुणेर
(वा तुमि-रज्जूर) स्मरणहि रक्षा करितेछे ।

कुसुमितकुटजेषु काननेषु
प्रियरहितेषु समुत्सुकाननेषु ।
द्रवति च कलुषे जले नदीनां
किमिति च मां समवेच्चसे न दीनाम् ॥ १३ ॥

पञ्चथः । काननेषु कुसुमितकुटजेषु [सत्सु], प्रियरहितेषु समुत्सुकाननेषु
[सत्सु], नदीनां द्रवति जले कलुषे [सति] च दीनां मां किमिति न समवेच्चसे
च ॥ १३ ॥

टीका । पुनरपि वर्षाचेष्टिवरण्ननेन स्त्रीत्करणामावि-
क्षरीति—कुसुमितेति । काननेषु वनेषु कुसुमितकुटजेषु
सत्सु, कुसुमिताः पुष्पिताः कुटजास्तदात्यपृच्छा येषु, पुष्पित-

गिरिमङ्गिकेष्वित्यर्थः । अत एव प्रियरहितेषु प्रोषितभर्तुं केषु
युवतिजनेष्विति शेषः, समुत्सुकाननेषु सोत्कण्ठवदनेषु सत्सु,
एवच्चात्र औत्सुक्यं प्रति यथोक्तविशेषणविशिष्टस्य काननस्य
हेतुतया वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्घारः । अत्र चेतन-
निष्ठमौत्सुक्यम् आननेषुपचर्यते वदनैकदेशस्य चकितचक्षु-
ङ्घादेरौत्सुक्याभिव्यञ्जकत्वादिति द्रष्टव्यम् । प्रियेति सम्बोधनपक्षे
तु रहितेष्वित्यस्य सामर्थ्यात् प्रियरहितेष्वित्यर्थः । तथा नदीनां
द्रवति वहति स्वोत्स्वतीत्यर्थः, जले कलुषे च सति । क्चिद्
वहतीत्येव पाठः । अत्र द्रवतीति जलविशेषणतया तडागादि-
व्याहृत्तिरक्ता तडागादिस्थिरजलाशयानां वर्षास्वपि तथा
मालिन्यविरहात् । अयमेवार्थः समीचीनतया प्रतिभाति,
न तु कलुषे जले द्रवति सति ; तथात्वे वर्षालिङ्गतया विधेयस्य
कालुष्यस्य अनुवाद्यतापत्त्या विधेयाविमर्शप्रसङ्गात्, द्रवतीत्यस्य
विधेयत्वासम्भवाच्च । जलकालुष्यान्तं सर्वं वर्षालिङ्गम् ।
एवच्च नदीनामिति खरूपाख्यानमात्रम् । दीनां तत्तद्वर्षा-
विजृभितदर्शनेन दुःखितां मां किमिति कथं न समवेक्षसे च
दर्शनदानेनापि न सम्भावयसीत्यर्थः ।

केचिद् द्वितीयचरणमपि काननविशेषणतया योजयन्ति ।
तथा च प्रियरहितेष्विति पूर्वं ग्रीष्मतौ प्रवाततया निविड-
च्छायतया च यैः प्रियैः काननमाश्रित्य प्रियाभिः सह विहारः
प्रवतितः, त इदानीं वर्षतुर्मासाद्य मन्दिर एव रमन्त इति
प्रियरहितानीदानीं काननानि वर्तन्ते, ततस्व त्वमप्यागत्य
तथा कर्तुर्मर्हसीति नायिकाशयः सूच्यते । समुत्सुकाननेष्विति

दाङिमादिबीजलाभात् समुन्ति मुत्सहितानि सहर्षाणीति
यावत् सुकानाम् आननानि यत्र तथाविधेष्वित्यर्थः ।
अत्र भौग्यवस्तुदर्शनात् चञ्चुस्फुरणादिसंसूचितः शुकानाम्
आनन्द आननेषूपचरितः । परं कीरवाचकस्य शुकशब्दस्य
दन्त्यादित्वं लोके न कापि उपलभ्यते । तालव्यादित्वे तु सन्धौ
“समुच्छुकाननेष्वि”ति पाठ आपतति । यदि च न तत्रापि
यमकामङ्गभयन्तयापि शुतिकटुरञ्चुतपूर्वः पाठः स्वीकर्तव्यः
स्यादिति ध्येयम् ।

अत्र आद्यश्वकारः समुच्चयार्थः ‘कलुषे’ इत्यनन्तरं योजनीयः,
हितीयसु आप्यर्थकः समवेक्षसे इत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः ।
अत्र चकारावप्यर्थौ भिन्नक्रमे वर्तते, तथा च दीनामपि
मां किमिति न समवेक्षसेऽपोति क्रमयोजितोऽर्थो द्रष्टव्यः
इति च केचिदाहुः । पुष्पिताग्रा वृत्तम् “अयुजि
नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा” इति
लक्षणात् ।

एतदन्तेषु पद्येषु नायिकया क्वचित् तत्पदोपस्थाप्यतया
क्वचिदस्मत्पदोपस्थाप्यतया चात्मा विनिर्दिष्टः ; एतच्च तस्या
विरहोङ्गान्तमनस्ततयेति द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥

१३। अनुवाद । [ये समये] काननसमूह कुशमित-
कूटजबृक्षसमश्वित, [वे समये] प्रियविरहिता युवतिदिग्गेर
वदन उक्तायुक्त एवं [ये समये] नदौर जलस्रोतः
[अत्यन्त] कलुषित, [झैदृश वर्षाकाले] कात्रा आमाके
केन देखा दियाओ कृतार्थ करितेह ना ?

मार्गेषु मेघसलिलेन विनाशितेषु

कामो धनुः सृश्ति तेन विना शितेषु ।

गम्भीरमेघरसितव्यथिता कदाहं

जह्यांः सखिप्रियवियोगजशोकदाहम् ॥१४॥

अन्वयः । मेघसलिलेन मार्गेषु विनाशितेषु, तेन विना कामः शितेषु धनुः सृश्ति । गम्भीरमेघरसितव्यथिताहै अहं कदा सखिप्रियवियोगजशोकदाहं जह्याम् ? ॥ १४ ॥

टीका । मार्गेष्विति । इत उपसंहारं यावत् नायिकायाः स्वगतोक्तिः । तत्रापि 'सखिप्रिये'त्यत्र सखीति सम्बोधनं चेत् चित्तभ्रमात्तदिति बोद्धव्यम् । अत्र च प्रियागमनस्य सप्रतिबन्धतां कामस्य च निर्दयप्रहारितामालोच्य दुःखावधिमपश्यन्ती मरणमेव कामयते । मेघसलिलेन मार्गेषु गमनागमनपथेषु विनाशितेषु अलक्ष्यतां गमितेषु विनितेषु इति यावत् सत्सु, कामः शितेषु शितास्तीक्ष्णा इषवः बाणा यत्र तत् तीक्ष्णबाणयुक्तमित्यर्थः, धनुः सृश्ति । अत्र मेघसलिलेनेति मेघपदोपादानेन नदीनिवृत्या वर्षाप्रारम्भः सूच्यते, परिणतवर्षास्त्रिव नदीवृद्धग्रा तया मार्गविनाशसम्भवात्, एवत्र वर्षाप्रारम्भ एव कामस्यैतादृशो विक्रम इति न जाने अतः परमयं कौटुगविक्रमी भविष्यतीति भौतिविह्वलता नायिकायाः सूच्यते । अत एव सृश्तीतुग्रन्थं न त्वानमितं न वा सज्यं कृतमिति । गम्भीरमेघरसितेन गम्भीरमेघध्वनिना व्यथिता अहं कदा सखिप्रियवियोगजशोकदाहं जह्यां त्यजेयम् । सखा चासौ प्रियश्वेति सखिप्रियः तस्य वियोगजो यः शोकदाहः शोकरूपाग्निसमुद्भूता

पौडा तमित्यर्थः । अत्र “समप्राणः सखा मतः” इति पारिभाषिकसखिपदोपादानेन प्रोषितसखितया पुरैव प्राणरहिताहं देहशेषा विरहदुःखमनुभवामि, “अतोऽयं देहो द्रुतं पतलि” ति नायिकाशयो व्यज्यते । अन्ये पुनः सखीति सख्बोधनमाहुः ।

अत्र गम्भीरपदेन प्रौढवर्षा लभ्यते तदानीमेव मेघरसितस्य गाम्भीर्यसम्भवात् । तथा चायं भावः—वर्षाप्रारम्भ एव कामेन धनुर्गृहीतं प्रौढवर्षाकाले पुनर्गम्भीरमेघरसितादिसाहचर्येण कामः सुतरामेवोहामो भविष्यतीति तदानीं मृतुपरैव मे निश्चित इति । एवच्च कदेति कालप्रश्नः परिणत-वर्षावान्तरकालपरः । केचित्तु—अहच्च मेघरसितव्ययिता मदनश्च सशरधनुधर्मीति अवश्यं मे मरणमिति भावमाहुः । अस्मिन् पक्षे प्रथमे पदे मेघपदं तृतीये गम्भीरपदम् च ? अनतिप्रयोजनं भवेत् इति द्रष्टव्यम् । कामे इति सप्तस्यन्तपाठे सृश्टीति शत्रन्तं पदम्, तत्र ‘मार्गेषु’ इतिवत् सति-सप्तमी ।

यद्यपि दाहत्यागो ह्विधा भवितुमर्हति प्रियप्राप्तया वा देहत्यागाद्वा । तथापि प्रियप्राप्तेरसम्भवताविष्करणेन देहत्यागपर्यवसन्नोऽयं दाहत्यागशब्दः । तथा च मरणमेवेदानीं मे शरणमिति यथोक्त एव भावः पर्यवसितः । वसन्ततिलकं पृत्तम् ॥ १४ ॥

१४ । अनुवाद । पथसमृह मेघजलद्वारा अलक्ष्य हইলে प्रियतমेर अভाबे मदन तीक्ष्ववाणविशिष्ट धनुः स्पर्श कরিতেছে । [এই অবস্থায়] গন্তীর মেঘশব্দে ব্যথিতা আমি কখন প্রিয়সখার বিয়োগজনিত শোকদাহ (অর্থাৎ প্রিয়বিরহ ছঃখ) ত্যাগ করিতে পারিব ?

सुसुगन्धितया वनेऽजितानां
 स्वनदभोधरवातवीजितानाम् ।
 मदनस्य कृते निकेतकानां
 प्रतिभान्तीह वनानि केतकानाम् ॥ १५ ॥

अन्वयः । इह सुसुगन्धितया वने अजितानां स्वनदभोधरवातवीजितानां मदनस्य कृते निकेतकानां केतकानां वनानि प्रतिभान्ति ॥ १५ ॥

टीका । पूर्वश्लोके दूनमनस्कया नायिकया यदुक्तं तेन तस्याः स्वप्राणनिरपेक्षता च उन्मादावस्था च सूचिता । अत च—इतस्तो भ्रमन्ती सा दैवादुपवनं प्राप्तवती । परं तत्रापि न निष्टिं गता, प्रतुगत तत्रत्य-पुष्पित-दृक्षादिदर्शनेन भूयः कामबाधामन्वभूदित्याह—सुसुगन्धीति । इह वर्षतीं अत्यन्तसुरभितया वने अजितानाम् अन्यैर्वन्यविटपिभिः अपराजितानाम्, स्वनदभोधरवातवीजितानां शब्दायमान-मेघवातचलितानाम्, तथा मदनस्य कृते कामस्य निवासार्थ-मित्यर्थः निकेतकानां गृहभूतानां केतकानां केतकीतरूणां वनानि प्रतिभान्ति शोभन्ते । यदा, अवनेजितानामिति पदच्छेदः, वर्षवारिविधौतानामिति तदर्थः । अत पक्षे सुसुगन्धितयेति केतकानां मदननिकेतनल्लोत्प्रेक्षायां हेतुः । तथा च सुसुगन्धि-तया मदनस्य कृते निकेतनतां गतानां केतकानां वनानि भान्तीत्यर्थः । यदा, केतकानां केतकी-पुष्पाणां वनानि समूहाः इत्यर्थः । एवच्च न पौनरुक्त्यशङ्कापि । वर्षवारिविधौततया स्त्रिघश्यामलानि मेघवातसम्पर्केण 'चलदलानि केतकवनानि कामनिकेतनानीव सुतरासुहीपकानीति भावः ।

अत केषाच्चिन्मतसिद्धा कामनिकेतकपदस्य रतिमन्दिर-
रूपार्थान्तरव्यज्ञना तु वक्तुर्जनस्य रमणीत्वादुहीपकत्वा-
भावेन नातिरमणीयेति मन्तव्यम् । सुसुगन्धितयेत्यत्र
“नववारिकण्ठः” इति पाठान्तरम् । मालभारिणी द्वत्तम् ;
लक्षण्टु प्रागीवीक्तम् ॥ १५ ॥

१५ । अनुवाद । एই वर्षाकाले अतिसुगन्धिता बशतः
बनमध्ये [अन्त बृक्ष द्वारा] अपराजित शक्तायमान मेघबायु-
विकम्पित कामदेवेर [वासेर] जग्न्ह येन निर्मित गृहतुल्य
केतकीबृक्षसमृहेर बनावली शोभा पाइतेछे ।

तत् साधु यत्वां सुतरां ससर्ज
प्रजापतिः कामनिवास सर्ज ।
त्वं मञ्जरीभिः प्रवरो वनानां
नेत्रोत्सवश्वासि सयौवनानाम् ॥ १६ ॥

अन्वयः । [हे] कामनिवास सर्ज, प्रजापतिः यत् त्वां सर्ज तत् सुतरा साधु ।
वनानां प्रवरः त्वं मञ्जरीभिः सयौवनानां नेत्रोत्सवः च असि ॥ १६ ॥

टौका । तत् साध्विति । हे कामनिवास सर्ज, काम-
देवस्यावासस्थलीभूत सालतरो, प्रजापतिः यत् त्वां ससर्ज
स्थृष्टवान् तत् सुतरां साधु, कामोहीपकं त्वां सृजता प्रजा-
पतिना साधु छतमित्यर्थः । अत विपरीतलक्षण्या असाधु
छतमिति हृदयम् । यहा, तत् साधु छतम् ? इति काकुः,
नैव साधु छतमित्यर्थः । ‘सुतरम्’ इति पाठे त्वां सुतरं
मत्वा यत् ससर्जेत्यादि योजनीयम् । वनानां सर्वदृक्षाणां
मध्ये प्रवरत्वं मञ्जरीभिः सयौवनानां युवतीनां नेत्रोत्सवश्व

नेत्रानन्ददायौ च असि । अत यौवनपदेन युवधर्मलाभात्
 धर्मधर्मग्विनाभावाच्च प्रियसङ्गततरुणीनामित्यर्थः कथच्चित्
 करणीयः, तेन च विरहिण्या मम सुतरामेव नेत्रपीडां
 ददासीति न साध्वी त्वत्सृष्टिरिति भावः । प्रजापतिपदध्वनिश्चायं
 कैश्चिदुद्दिष्टिः—प्रजानां पतुः प्रजापतित्वं नाम प्रजोप-
 कारित्वम्, तच्च एतादृशहृदयदाहचतुरं सालतरुं सृजता
 तेन सम्यगुपदश्चिंतमिति । अत मञ्जरीभिरिति स्त्रीलिङ्ग-
 पदोपादानादु बहुवल्लभतयैव ते नेत्रोत्सवत्वं न प्रकृत्येति
 च व्यज्यते । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्राघटितम् उपजातिवृत्तम् ॥ १६ ॥

१६ । अनुवाद । हे कामदेवेर आवासक्षल शालवृक्ष !
 तोमाके ये विधाता सृष्टि करियाछेन ताहा खुर्वै भाल
 [करियाछेन] । तुमि बनमध्ये श्रेष्ठ एवं मञ्जरीसमृह द्वारा
 [प्रियसंक्रम] तरुणीदिगेर नयनानन्दकारी ।

नवकदम्ब शिरोऽवनतास्मि ते
 वसति ते मदनः कुसुमस्मिते ।

कुटज किं कुसुमैरुपहस्यते
 प्रणिपतामि च दुष्प्रसहस्य ते । १७ ॥

अन्वयः । [हे] नवकदम्ब, [अहं] ते शिरोऽवनता अस्मि । ते कुसुमस्मिते
 मदनः वसति । [हे] कुटज, कुसुमैः [मादग्रजनः] किम् उपहस्यते ? दुष्प्रसहस्य
 ते च प्रणिपतामि ॥ १७ ॥

टीका । नवेति । कामबाधां नाटयन्ती नायिका सर्जनि-
 वृत्ता यदा पुनरन्यस्यां दिशि दृष्टिं पातितवती तदा नव-

कदम्बसङ्गतनीता तमाह । हे नव-कदम्ब, ते तुभ्यं शिरोऽव-
नतास्मि शिरसा तुभ्यं प्रणमामोत्यर्थः । कदम्बस्य
नावीन्यं तु वर्षासु नवीनपत्रपुष्पोङ्गमादिति ज्ञेयम् । ते तव
कुसुमस्मिति कुसुमरूपे हास्ये मदनो वसति । विरहिणी-
कदनकृत् कामो मे शतुभूतः, स चेदानीं त्वदङ्गाश्रित
इति तुभ्यं नमस्करोमीति शतोराश्रयदानेन त्वमपि मया
शतुमध्य एव गण्यसे इति भावः । लोकेऽपि शतुर्दश्मन-
परिहारेच्छया दूरान्नमस्त्रियते ।

एवं कदम्बादप्यविलम्बमपक्रान्ता दिगन्तरदत्तदृष्टिर्यदा
कुटजमवलोकितवती तदा त्वाह । हे कुटज, कुसुमैः कृत्वा
किम् उपहस्यते माटूगजन इति शेषः । दुष्प्रसहस्य सोढु-
मत्यशक्यस्य ते तव सम्बन्धे च प्रणिपतामि त्वमपि नमस्करो-
मीत्यर्थः । यहा, ते चरणयोः प्रणिपतामीत्यध्याहृत्यार्थः कर्तव्यः ।
अत्र चकारो भिन्नक्रमोऽप्यर्थस्तु । तथा च न परं नवकदम्बस्य
प्रणिपतामि तवापीत्यर्थः । “निपतितास्मद्गतिदुष्प्रसहस्य ते”
इति पाठेऽपि यथोक्त एवार्थः । किंकुसुमैः कुत्सित-
कुसुमैरित्यप्यर्थः । कुसुमानां कौत्सित्यच्च विरहिणरणक-
वितरणचातुर्यम् । तथा च अन्धेन चक्षुष्यत उपालभ्य इव
त्वयायं कुत्सितकुसुमेन ममावहास इति सोऽनुरूपनोक्ति-
रियम् । हुतविलम्बितदृत्तम् ॥ १७ ॥

१७ । अनुवाद । हे नवकदम्ब ! आमि तोमाके
अवनत मन्त्रके प्रणाम करितेहि । [कारण] मदन तोमार
कुसुमरूप श्रितहास्ये वास करें । हे कुटज, तुमि कि

निमित्त आमाके कुसुमराशि द्वारा उपहास करितेछ ? आमि
अतिदृःसह तोमारउ चरणे प्रणिपात करितेछि ।

तरुवर विनतास्मि ते सदाऽहं
हृदयं मे प्रकरोषि किं सदाहम् ।

तव कुसुमनिरीक्षणैऽपदेऽहं
विसृजियं सहसैव नौप देहम् ॥ १८ ॥

अन्यथः । [हे] तरुवर नौप, अहं ते सदा विनता अस्मि । मे हृदयं किं
सदाहं प्रकरोषि ? तव कुसुमनिरीक्षणे [सति] अहम् अपदे सहसा एव देहं
विसृजियम् ॥ १८ ॥

टीका । इदानीं धूलिकदम्बमाह । तरुवरेति । यद्यपि
धूलिकदम्बस्य नायं कालः तस्य ग्रैष्मिकत्वात्, तथापि ग्रीष्म-
स्याचिरातिक्रान्तत्वेन तच्चिङ्गानामिदानीमपि नातिविलीनत्व-
मिति मन्त्रव्यम् । यद्वा उत्पातचिङ्गमेतत् । एतच्च लृतीय-
चरणव्याख्यायां व्यक्तीमविष्टति । यद्वा, नौपोऽत्र पूर्वोक्तो नव-
कदम्ब एव, तस्य पुनरुपादानं पुनः प्रणामश्च तरुषु तस्यै-
वातिशयेन कामोदीपकत्वात् । अत एव तरुवरेति सोत्प्रास-
सम्बोधनम् ।

हे तरुवर नौप, ते सदा अहं प्रणतास्मि तुम्हं सर्व-
कालं नमस्करोमि । सदेति ग्रीष्मादावपीत्यर्थः । यद्यपि
तदानीं तस्य नात्यन्तोद्देजकता तथापि भाव्यौत्सुक्यजनकता-
स्मरणेन तदानीमपि तस्य नमस्कार उचित इति भावः ।
एवं निरन्तरनमस्कारिण्या मे हृदयं किमर्थं सदाहं
दाहयुक्तं मदनबाधाविधुरं करोषि ? नैतदुचितमिति भावः ।

अपदे अस्थाने अकाल इति यावत्, तव कुसुमस्य निरीक्षणे
दर्शने कृते सति परिणाममविगणय्य तव आकालिकं कुसुमं
दृष्टेति धूलिकादम्बपक्षे व्याख्या, सहसा भट्टिति देहं
विस्तुजेयम् । सन्निहितमरणत्वेनापि नाहं त्वया पौडनीयेति
हृदयम् । परमशत्रुरपि मृतुग्रदभ्यायां न प्रहरति, त्वन्तु
तदानीमपि प्रहरसीति मिथ्यैव ते तरुवरत्वमिति भावः ।

यदा, ‘निरीक्षणे पदे’ इत्यकारप्रश्नेषं विनैव पाठः, तव
कुसुमनिरीक्षणरूपे पदे इति तदर्थः, तथा च तव कुसुम-
दर्शनमेव मृतुग्रस्थानमिति हृदयम् । ‘तव कुसुमनिरीक्षण-
पदेऽहम्’ इति पाठे तव कुसुमनिरीक्षणरूपा या आपत् मृतुग्रस्थानं
तदर्थम् अहं देहं विस्तुजेयम्, इत्यर्थः । ‘कुसुमनिरीक्षिताऽ-
पदेऽहम्’ इति पाठे तु तव कुसुमैर्निरीक्षिता दृष्टा अहम्
अपदे अकार्णे, यदा पदे उचितस्थान एव इत्यादर्थः
कदम्बपक्षे । श्रीपच्छन्दसकं वृत्तम् । एतलक्षणन्तु—

‘षड् विषमेऽष्टौ समि कलास्तात्म समि सुगर्नो निरन्तराः ।

न समात पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः ॥’

“तवैवान्तेऽधिके गुरौ स्यादैपच्छन्दसकं कवीन्द्रहृदयम् ॥”

इति ॥ १८ ॥

१८ । अनुवाद । हे उरुवर नीप ! आमि तोमाके
मर्दा विशेषतावे नमकार करिया आसितेछि, [तथापि]
आमार शदय निरन्तर दाहयूकु करितेह केन ? आमि
[अविघृतकारिता वशतः] असमये तोमार कुम्भ मर्शन
करिया सहसा देह बिसर्जन करिब ।

कुसुमैरुपशोभितां सितै-
 घनमुक्ताम्बुलवप्रहासितैः ।
 मधुनः समवेच्य कालतां
 भ्रमरश्चुम्बति यूथिकालताम् ॥१८॥

अत्वयः । भ्रमरः मधुनः कालतां समवेच्य सितैः घनमुक्ताम्बुलवप्रहासितैः
 कुसुमैः उपशोभितां यूथिकालतां चुम्बति ॥ १८ ॥

टीका । एवमचेतनचेष्टिमभिधाय सम्रति चेतनचेष्टि-
 तेनौत्सुक्यमाविष्करोति—कुसुमैरिति । भ्रमरः मधुनः पुष्प-
 रसस्य कालतां कालोऽस्य अस्तौति कालः मत्वर्थीयोऽच्प्रत्ययः,
 तस्य भावस्तां कालमित्यर्थः । मत्वर्थीयप्रत्ययान्ताद् भाव-
 प्रत्ययः प्रकृतप्रथं ब्रूते यथा धूमवस्त्वं धूम इति । समवेच्य दृष्टा
 यूथिकालतां चुम्बति । एतेन तिर्यच्चोऽपि यथावसरं खप्रियाभिः
 सङ्गच्छन्ते न पुनर्मम प्राणनाथः इति उपालभः सूच्यते ।
 यद्वा मधुनः वसन्तस्य, अत एके स्वार्थं तलप्रतप्रयः । यूथिका-
 लतां कौटशीम् ? इतग्राह । सितैरिति । सितैः खभावात्
 शुभ्रैः, यद्वा वज्जैः पूर्वम् अ-विकशितैरिति यावत्, षिज-
 बन्धने धातुः । पश्चात् घनमुक्ताम्बुलवप्रहासितैः मेघोत्सृष्ट-
 जलकणप्रकाशितैः कुसुमैः उपशोभिताम् । यथा कश्चिन्नायको
 मधुनः मद्यस्य कालतां मत्तताकालमवेच्य मुक्ताभरणादिभि-
 रलङ्घनं नायिकां रमयति तद्दिति भावः । एतेन कदाह-
 मेवं प्रियेण परिचुम्बगमाना भवेयम् इति उत्कारणा व्यज्यते ।
 अत्रेदं व्याख्यान्तरम्—काल तामिति पदच्छेदः । हे
 मधुनः पुष्परसस्य काल वर्षासमय, यथोक्तविशेषणैः कुसुमै-

रूपशोभितां यूथिकालतां समवेद्य भ्रमरः तां चुम्बतीति
योजना । यद्वा तां वर्षभवत्वेन प्रसिद्धाम् इत्यर्थः । अत्र
पक्षे वर्षतुं प्रत्यमर्षिणी नायिका तमेव सम्बोध्य कम् आशयं
प्रकटीचिकीर्षति किं वात्र वैचित्रमिति न विज्ञः ।

सुन्दरी घृतम् ॥१७॥

१९ । अहुवाद । अमर वस्तु [वा पुण्परसेर] काल
[सम्पूर्णित] जानिया शुभ [ओ] मेघमूक्त जलविन्दु
द्वारा प्रकाशित कुम्भमसमूहे परिशोभित यूथिकालता चुम्बन
करितेहे ।

तासामृतुः सफल एव हि या दिनेषु
सेन्द्रायुधाम्बुधरगर्जितदुर्दिनेषु ।
रत्नत्सवं प्रियतमैः सह मानयन्ति
मेघागमे प्रियसखीश्च समानयन्ति ॥२०॥

अन्यः । याः सेन्द्रायुधाम्बुधरगर्जितदुर्दिनेषु दिनेषु प्रियतमैः सह रत्नत्सवं
मानयन्ति, मेघागमे प्रियसखीश्च समानयन्ति, तासाम् एव ऋतुः सफलः ॥ २० ॥

टीका । सेषेव सङ्गताः सखीः स्मरति । याः सेन्द्रायुधाम्बु-
धरगर्जितदुर्दिनेषु दिनेषु प्रियतमैः सह रत्नत्सवं मानयन्ति
तासामेव ऋतुः सफल इति योजना । सेन्द्रायुधेति । इन्द्रायुधं
च अम्बुधरगर्जितं च इति इन्द्रायुधाम्बुधरगर्जिते, ताभ्यां
सह वर्तमानानि च तानि दुर्दिनानि मेघाच्छन्नानीति विशेषण-
समाप्तः, तथाविधेषु दिनेषु । एतेन दिनानामुत्करणाधायकत्व-
सुक्तम् । अत्र मेघाच्छन्नदिनवाचकस्य दुर्दिनशब्दस्य मेघा-
च्छन्नमात्रे लक्षणा, दिनविशेषणत्वेन समेदेनान्यतरवैयर्थ्य-

मिति न्यायबलात् । एवम् अस्तु धरगर्जितमित्यत्रापि गर्जित-
पदं शब्दमात्रोपलक्षकम्, मेघनिर्विषपरत्वे अस्तु धरपदवैयर्थ्यात् ।
अत दिनेष्विति दिनपदम् औचित्याद् रात्रिपरम्, दिवा
रतेनिन्दितत्वात् । यदा, दुर्दिनेषु दिनेष्विति व्यधिकरण-
सप्तमीहयम् । एतत्कल्पे अपिशब्दोऽध्याहार्यः, तथा च सेन्द्रायुध-
सगर्जित-मेघाच्छन्ददिनेषु दिनेष्वपि सूर्यकिरणावच्छिन्नकाले-
ष्वपि, न केवलं रात्राविति भावः, या रत्नत्सवं मानयन्ति
सुरतानन्दमनुभवन्तीति योजनौयम् । स्मृतिशास्त्रविरुद्धता-
दोषश्च कामार्तप्रवक्तृत्वादुपेक्ष्यः । तासामेव ऋतुः वर्षतुः
सफलः, एवशब्दो भिन्नक्रमः । एतेन अनेवंविधाया मम
विफलो वर्षतुरिति स्वदौर्भाग्यमाविष्करोति । प्रियतमेन सह
रत्नत्सवसम्भोग एव वर्षतुर्फलमिति विरहिण्याशयः । किञ्च,
प्रियसखीश्च मेघागमे वर्षाकाले समानयन्ति आत्मनसुत्याः
कुर्वन्ति । तथा च न केवलं स्वयं प्रियतमैः सह रत्नत्सव-
माननमेव वर्षतुर्फलं किन्तु प्रियसख्योऽपि यथा प्रियतमै
रत्नत्सवं मानयितुं शक्तयुस्तुदपि कर्तव्यमित्यर्थः । एतेन
सखीप्रोत्साहनेन युष्माभिरविलम्बमेव मम प्रियानयने यतः
कर्तव्य इति नायिकाशयो व्यज्यते ।

“मेघागमं प्रियसखि श्वसमा नयन्ति” इति पाठे, अनेवं-
विधास्तु मादृशाः मेघागमं वर्षतुं श्वसमाः सारमेयतुत्या
नयन्ति यापयन्ति । यथा सारमेया वारिविवस्ता क्वचिदुपहरे
वर्षतुंमतिपातयन्ति तद्दिल्यादिस्तदर्थः क्वाचित्कः ।

वसन्ततिलकं दृत्तम् ॥ २० ॥

२०। अनुवाद। याहारा (ये नारीगण) वर्षाकाले इन्द्रापायुक्त ओ मेघगर्जनविशिष्ट मेघाच्छन्न दिनशुलिते प्रियतमेर सहित रतिश्च अमूल्य करेन एवं प्रियसर्थी-दिगकेओ आञ्चल्य (अर्थात् प्रिययुक्त) करेन, ताहादेरइ (सेहे नारीगणेरइ) वर्षाकाल सफल।

कोकिलभ्रमरकोककूजिते
मन्मथेन सकले जने जिते ।

निर्गतोऽसि शठ मासि माधवे
नोपयासि शयितेऽपि माधवे ॥२१॥

पत्वयः। हे शठ, कोकिलभ्रमरकोककूजिते माधवे मासि मन्मथेन सकले जने जिते सति [मत्सकाशात्] निर्गतः असि। माधवे शयितेऽपि नोपयासि? ॥ २१ ॥

टीका। विरहकालं स्मरति। कोकिलेति। हे शठ धूर्त! एतेन अन्यासक्तोनैव त्वया स्थौयत इति धनितम्। कोक-श्वकावाकः। कोकिलभ्रमरादिकूजिते माधवे वैशाखे मासि वसन्तर्त्ताविति भावः, मन्मथेन कामेन सकले जने जिते पराभूते सति त्वं निर्गतोऽसि मत्सकाशात् प्रस्थितोऽसि। माधवे हरौ शयितेऽपि आषाढेऽपि वर्षत्ताविति यावत्, अत्रापि मन्मथेन सकले जने जिते इति योजनीयम्, नोपयासि न प्रत्यावर्त्से। अयं भावः—हावेव ऋतू वसन्तो वर्षाश्व विरहे जनानामुत्करणां जनयतः। तत्र वसन्ते तत्र प्रस्थानं कामं कर्मपारवश्येनेति न त्वं तदर्थमुपालभ्यसे, परं सर्वेषां पथिकानां प्रत्यावर्तनोचिते वर्षत्तावपीदानीं यदु

नागच्छसि तत्र ते नूनं शाव्यमेव निदानमिति । माधव-
शयनोङ्गावनस्यायमभिप्रायः—यदा नित्यबुद्धोऽपि प्रतिसंवत्सरं
सक्षच्छायपि शयामाश्रित्य शयानो वर्तते, तदा अहरहः
शयानस्य स्वल्पज्ञस्य ते कियम् अनुचिता कर्मान्तरव्यस्ततिति ।
केचित् श्लोकमिम् “ब्रूत तं पविकपांशुलम्” इत्याद्यष्टमश्लोकात्
परं पठन्ति । रथोङ्गताहृत्तम् ॥ २१ ॥

२१ । अनुवाद । हे बङ्क, कोकिल भर ओ चक्रवाक-
मुखरित बैशाख मासे कामदेव सकल लोक पराभूत करिले
तुमि आमार निकट हइते चलिया गियाछ, [अथच]
माधव (हरि) शयन करिलो (अर्थात् आषाढ़ मासेओ)
आसितेछ ना ?

एतनिश्चय विरहानलपीडिताया-
स्तस्या वचः खलु दयालुरपीडितायाः ।
स खारवेण कथितं जलदैरमोघैः
प्रत्याययौ सदनमूनदिनैरमोघैः ॥ २२ ॥

अन्वयः । ईडितायाः विरहानलपीडितायाः तस्याः एतद् वचः अमोघैः जलदैः
अमोघैः ऊनदिनैः खारवेण कथितं निश्चय दयालुः अपि स सदनं प्रत्याययौ ॥ २२ ॥

टीका । उपसंहरति एतदिति । ईडितायाः सुतायाः
मेघेन प्रशंसितायाः, विरहानलपीडितायाः विच्छेददहन-
दग्धायाः तस्याः खप्रियायाः एतद् उक्तप्रकारं वचः अमोघैः
सार्थकैः जलदैः खारवेण खगर्जितेन खजातुगचित-खाभि-
प्रायप्रकटनरीत्येति यावत्, कथितम् अनूदितं निश्चय शुत्वा
दयालुरपि स सदनं स्वगृहं प्रत्याययौ प्रत्यागतवान् ।

अपिरत्र समुच्चये, दयालुरिति हेतुगर्भविशेषणच्च, तथा च न केवलम् एतदु वचनं शुल्वैव प्रत्याययौ अपि तु दयालुरपि दयालुत्वादपि प्रत्याययाविति भावः । मेघानाममोघत्वच्च वर्षुं कत्वात् सफलदौत्यकृत्यत्वाच्च । ऊनदिनैरमोघैरिति अपवर्गे टृतीया, कथितम् इत्यनेनान्वेति । अमोघैः कथनानन्तर-मेव पथिकागमनात् सफलैः ऊनदिनैः अल्पदिनैः कथितम् इत्यथैः । अल्पत्वच्च सम्भावितदिनापेक्षया ।

अयं श्लोक एतत्पूर्वश्लोकश्च बहुभिष्ठीकाङ्क्षिकृपेक्षितः । अत्र टृतीयचतुर्थं चरणयोर्यमकमपि न घटते, अमोघैरमोघैरित्येकार्थं कश्चद्द्वयोपन्यासेन ‘अथै सत्यर्थभिन्नानाम्’ इत्यादि-लक्षणायोगात् । वसन्ततिलकं हृतम् ॥२२॥

२२ । अनुवाद । सार्थक अल्पदिने अव्यर्थ जलद कठक स्वजातीय भाषाय कथित—मेघप्रशंसिता विरहाग्निपीडिता प्रियार पूर्वोक्त वाक्यसकल श्रवण करिया दयार्जुचित्त सेहे पथिक गृहे प्रत्यागमन करिल ।

भावानुरक्तवनितासुरतैः शपेय-

मालम्ब्र चाम्बु टृष्णितः करकोशपेयम् ।

जीयेय येन कविना यमकैः परेण

तस्मै वहेयमुदकं घटखर्परेण ॥ २३ ॥

अन्वयः । भावानुरक्तवनितासुरतैः टृष्णितः करकोशपेयम् अम्बु आलम्ब्र च शपेयम् येन परेण कविना यमकैः जीयेय घटखर्परेण तस्मै उदकं वहेयम् ॥ २३ ॥

टीका । इदानीं कविः खक्षतैः साम्यातिशयनिर्मुक्तां द्योतयन् प्रतिस्पृष्टिनः कवीन् आद्वयते—भावेति । पञ्चादृ

भवभूतिनापुग्रत्तम्—“ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञाम्” इतगादि । येन परेण मदतिरिक्तेन कविना यमकैः “अथै सतग्रथ्यभिन्नानां शब्दानां सा पुनः श्रुतिः यमकम्” इतगादि-लक्षणैः शब्दालङ्घारविशेषैः क्लिंवा जीयेय पराजेतुं शक्यः स्याम्, घटखर्परेण घटकपालेन भग्नघटस्यांशविशेषेणेति यावत्, तस्मै तदर्थम् उदकं वहेयम् आनयेयं, तस्य भृत्यो भवेयमिति भावः । अत्र कविनेतिग्रतावतैव पर्याप्तत्वेऽपि परेणेतुग्रपादानं यमकनिर्वाहार्थम् । अथवा कालान्तरे मयैव क्रियमाणैर्यम-कान्तरैरहं जय्योऽपि नान्यैरिति सूचनार्थं परेणेतुग्रत्तम् । एतेन च इयं मे प्राथमिकौ रचना परस्तात्तु इतोऽपुग्रत्कष्टा रचना भविष्यतीति कविर्हं दयम् । खर्परेतग्रनेन च जलवहन-स्यातिक्ले शावहत्वमुक्तम्, मज्जयिनः कविरहं सर्वाज्ञानिर्वाहको भवेयमिति भावः । कर्पर-खर्परौ द्वावपि कपालवाचकौ ।

अस्याः प्रतिज्ञाया दाढ्यविधानार्थं कविः प्रतिज्ञाद्यम् आह—भावेति । भावानुरक्तायाः स्वभावेन अनुरागिण्या वनितायाः सुरतैः सम्भोगैः शपेयं शपथं करोमीतर्थः, यद्यहं प्रतिज्ञातं न पालयामि तदा भावानुरक्तवनितायाः सुरतं मे मा अस्त्विति भावः । एतेन सुरतप्रियताख्यापनेन कविरात्मनो नागरत्वं प्रकटयति । प्रायः प्रियेणैव वसुना शपथं करोति लोकः । तथा दृष्टिः सन् करकोशपेयं कर एव कोशः पानपात्रं तेन पेयं पातुं योग्यम् अस्तु आलस्वर गृहीत्वा च शपेयमिति शेषः । अत्रापि यदि प्रतिज्ञातं न सम्मादयामि तर्हि पिपासितस्य मे हस्तस्थितमपि

जलं पानाय न कल्पतामिति भावः । कोशः कुञ्जमलं वा,
कराञ्जलिरिति भावः । “करकोशपेयम्” इत्यनेन सौलभ्यं
सलिलस्य सूच्यते ।

आलम्बैश्वरताव आलम्बैति पाठे स्तुष्टैत्यर्थः । क्वचिदस्य
पूर्वार्धस्य “आलम्बय चाल्बु लृषितः करकोशपेयं” भावानुरक्त-
वनितासुरतैः शपेयम्” इति अत्ययेन पाठ उपलभ्यते ।
केचित् शपेयम् इति परस्मैपदप्रयोगसाधुल्वरक्षादीक्षिताः
आलम्बैत्यस्य “अद्रोहयोग्यमपि जलं दुर्घाः” इत्यर्थं जला
शरीरस्यर्थनात्यस्य उपालम्बस्य अभावात् ‘शप उपालम्बने’
इत्यामनेपदाभावं साधयन्ति । वस्तुतिलकं हृत्तम् ॥ २२ ॥

২৩। অনুবাদ। ভাবানুরক্তাপঙ্কীর [সহিত উপভোগ্য]
রতিক্রিয়ার নামে এবং তৃষ্ণার্ত হইয়া কর-পানপাত্রে পানযোগ্য
জল গ্রহণ করিয়া আমি শপথ করিতেছি—অন্ত যে কবি
আমাকে যমক নামক অলঙ্কারে পরাজিত করিতে পারিবেন
তাহার জন্য আমি ষট-কপালে জল বহন করিব ।

वङ्गीये अहमूतशुलिनयनैणाङ्गीमिति हायने
शाकीये विधिभूधरेभधरणीमाने च मासे मधौ ।
भास्त्रसंग्रामणे महाविष्ववगी सत्प्राच्यवाणीश्तहि
आत्मा स्यादियमद्या नितिले यत्नान्मया निर्मिता ॥

Appendix No. 1
ENGLISH TRANSLATION.
WITH NOTES
Ghatakarpa-Kāvyam

Verse 1, p. 1, निचितं खमुपेत्य etc.

1. The Sky is overcast with clouds that pierce through the hearts of the deserted beloved, have removed all dusts from the earth with (rain-) water and ignored even the sun and the moon.

The second part of this verse may also be independently interpreted as follows :—

The rain-water has removed all dusts from the earth ; the sun and the moon also are not visible.

Cf. the 1st pāda of v. 1 with ऋतुसंहार II. 2,
समाचितं व्योम घनैः समन्ततः ॥

For the advent of the rainy-season as a King, see op. cit., II. 1,

समागतो राजवदुद्धतद्युतिर्धनागमः कामिजनप्रियः प्रिये ॥

See also मृच्छकटिक V. 17 पवनचपलवेगः स्थूलधाराशरौघः
स्तनितपटहनादः स्पष्टविद्युत्पताकः……नृप इव ।

For the description of the rainy-season as the friend of all trees, creepers, etc. nay as the life of all living beings, ऋतुसंहार, II. 28—

“तरुविटपलतानां बान्धवो निर्विकारो जलदसमय एष प्राणिनां प्राणभूतः ।”

Verse 2 p. 3, हंसा नदन्मेघ०

2. The swans are fleeing away (to the lake Mānasa) for fear of the rumbling clouds ; now-a-days the evenings radiant with teeth-like Kunda flowers are bereft of the moon. On account of the presence of clouds, the peacocks thirsting for new rains are crying (loud).

This compound कुन्दसमानदन्ति might also refer to a confidante of the separated lady possessed of beautiful teeth resembling Kunda flowers. But this interpretation does not suit the context.

For the swan, as a love-bird, serving as a messenger between the lover and the beloved, see Nala-Damayanti episode of the Mahābhārata (III 533. 1-2) ; see also my edition of the Meghadūta with the commentary Subodhā of Bharata Mallika, Calcutta, 1951, p. 11 ; the Nalodaya, Canto I ; the Hamsa-dūta by Rūpa Gosvāmin. For detailed informations about other Hamsa-dūtas, see my edition of the Hamsa-dūta by Vāmana Bhatta Bāna, vol. IV of Samskrita Duta Kavya Series.

For the swans flocking together, see Meghdūta, I.9 ; on their way to the Lake Mānasa, see op. cit. Pūrva-megha 9 and 11. For the peacocks dancing, see ऋतुसंहार, II. 16.

Verse 3, p. 5, मेघावृतं निशि, etc.

3. During the night the sky, full of clouds and (therefore) without stars, is also dark. Sleep overcomes

Hari lying at ease. Now-a-days the rumbling of rainbow-studded clouds enrage mountainous elephants.

The tradition is that Viṣṇu sleeps on his serpent couch for 4 months beginning from the eleventh day of the White Half of the month of आषाढ् called Sayanai-kādasi till the Suklaikādasi in the month of Kārttika called Utthānaikādasi. This is known as Yoganidrā. Cf. the Matsya-purāṇa,

शेते विष्णुः सदाषाढे भाद्रे च परिवर्तते ।

कात्ति॑के परिबुध्येत शुक्लपक्षे हरेद्दिने ॥

He sleeps usually from the 11th Āśādha to 11th Kārttika.

See also the Meghadūta : Uttara-megha, v. 50 —

शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थते शार्ङ्गपाणौ ॥

Also Cf. निद्रितस्य वत् शम्बरद्विषो जागराय किमु वारिवाहकः ।
“निशि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्तनम्” भविष्यपुराणे ।
“विष्णुदिवा न स्वप्निति न च रात्रौ प्रबुध्यते”—विष्णुधर्मोत्तरे ।
इति खुनन्दनकृतैकादशीतत्त्वे ।

Hari goes to sleep either on the Ekādaśi or Dvādaśi tithi ; see Nirṇayasindhu by Kamalakara Bhaṭṭa, p. 79, 3rd edition, Nirṇaya-sāgara Press—

“एकादश्यान्तु शुक्लायामाषाढे भगवान् हरिः ।

भुजङ्गशयने शेते क्षीरार्णवजले सदा ॥”

हेमाद्रौ ब्रह्मे । “अयम् (विष्णुशयनोत्सवः) द्वादश्यामप्युक्तः,
आ-भा-का-सितपक्षेषु मैत्र-श्रवण-रेवती ।

आदिमध्यावसानेषु प्रस्वापावर्तनोत्सवाः ॥

निशि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्तनम् ।

अन्यत्र पादयोर्गोऽपि द्वादश्यामेव कारयेत् ॥” इति भविष्योक्ते ।

Treated as a compound, सुखसेवितारं may be expounded as सुखसेवी चासौ तारश्च शुद्ध इत्यर्थः, तम् । सुखं सेवते तच्छीलः स सुखसेवी सुप्यजातौ णिनिः तच्छील्ये इति णिनिः । सुखसेवी चासौ तारश्च शुद्ध इत्यर्थः । तारः संशुद्धमुकादौ संशुद्धे तरणोऽपि च इति विश्वप्रकाशः । There may be other solutions :— (1) सुखसेवी as before तस्य भावः सुखसेविता, तां राति आदत्ते इति सुखसेवितारः, तम् । रा आदान इत्यस्माद् धातोः “आतोऽनुप-सर्गं कः” इति कः । आतो लोप इति चेत्यालोपः । (2) सुखसेविता अरम् इति पदच्छेदः । सुखसेविता इति निद्राविशेषणं कार्यम्, सुखसेविता अरं शीघ्रं सुखेन सेविता ।

We also add the following grammatical comments for a happy solution of—

सुखसेवितारम् । सेवतेऽसौ सेविता । सुखानां सेविता, सुखसेविता तं सुखसेवनशीलमित्यर्थः । नन्वत्र कथं पष्ठीसमासः । यावता ‘तृज-काभ्यां कर्तरी’ति (रा२१५) कर्त्र्य-तृजकाभ्यां पष्ठीसमासनिषेधः प्राप्नोति । अथ नायं तृच्, किं तर्हि तृन्, तद्योगे पष्ठीसमासो भविष्यतीति वक्तव्यम् । एकं संधितस्तोऽपरं प्रच्यवत इति न्यायेन “न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनामि”ति (२३६१), तृन्योगे पष्ठीनिषेधात् । ननु च नायं कृद्योगनिमित्तकर्मषष्ठ्या समासः, कि तहि सुखं सेवते इति विगृह्य तृच्यागते “उपपदमतिह” (रा२१६) इति सुखसेवितारमिति भविष्यत्येव । न च सोपपदाद्वातोः तृज-समासे सुखसेवितारमिति भविष्यत्येव ।

विधानं नास्तीति वाच्यम्, हिमवत् स्तोता आदित्यद्रष्टा इत्यादिमहाभाष्यकारप्रयोगेषु असमाधानं स्यादिति । एवं तर्हि “कर्मण्यण्” (शरा१) इति अण् प्रसन्न्येत । ततश्च सुखसेवमिति स्यात् । तस्मादनुपपन्नः सुखसेवितारमिति प्रयोग इति चेत् सत्यम् ॥

(1) “जनिकतुः” प्रकृतिरिति (१४३०) ज्ञापकात् अनित्योऽयं ‘कर्तरि चे’ति षष्ठीसमासप्रतिषेध इति सर्वं समञ्जसम् । अथवा

(2) सम्बन्धसामान्ये षष्ठी विधाय ‘षष्ठी’ति (२२८) षष्ठीसमासः । अथवा

(3) सुखं सेवते इति विगृह्य “गम्यादीनाम् उपसंख्यानम्” (वा० २१२४) इति गम्यादेः आकृतिगणत्वात् तृणो षष्ठ्यभावाद् द्वितीयातत्पुरुष इति ॥

For the second half of v. 3, cf. ऋतुसंहार, II. 15, वनद्विपानां नववारिदस्वनैः, etc. Also माघ's शिशुपालवध, vi, 26, गजकदम्बकमेचकमुच्चकैर्नभसि वीक्ष्य नवाम्बुदमम्बरे, also op. cit. iv. 29. Also Malati-Madhava, ix. 33. नान्तर्वर्तयति ध्वनत्मु जलदेष्वामन्द्रमुद्गर्जितम् ॥

Verse 4, p. 6, सतडिज्जलदा०

4. The rain-water shed by clouds entwined with lightning rush through the mountains with snakes terrified by reverberating clouds and fall marvellously into exquisitely beautiful caves with terrific sound.

¹ Cf. ऋतुसंहार II. 7; see also op. cit. II. 13, विपाण्डुरं...प्रयाति निम्नाभिमुखं नवोदकम् ॥

Verse 5, p. 8, क्षिप्रं प्रसादयति, etc.

5. It is the time when a (fortunate) person pacifies the dear ones enraged during love-warfare easily. The rumbling clouds make the travellers (away from their beloved) much worried. Endless pangs of their beloved ones are also on the increase.

Cf. ऋतुसंहार, II. 12.

निरस्तमाल्याभरणानुलेपनाः स्थिता निराशाः प्रमदाः प्रवासिनाम् ॥

Cf. Raghu xix. 38—

विग्रहाच्च शयने पराङ्मुखीर्नानुनेतुमबलाः स तत्वरे ।

आचकाङ्गक्ष घनशब्दविक्लवास्ता विवृत्य विशतीभुजान्तरम् ॥

प्रणयकोपभृतोऽपि पराङ्मुखाः सपदि वारिधरारवभीरवः ।

प्रणयिनः परिव्युमथाङ्गना ववलिरे वलिरेचितमध्यमाः ॥

Verse 6 p. 10, छादिते दिनकरस्य, etc.

6. When the rays of the sun are all enveloped in darkness (by clouds), rains fall from the sky to the great woe (of separated ones) and Cupid is prepared to butcher her in (the very core of the) heart, some disconsolate lady deserted by her dear one says as follows.

1. The subject-matter of the Ghaṭakarpara-Kāvya is introduced here. The first five verses serve really as a background for this introduction. Abhinavagupta begins his commentary with this verse. See Introduction above, p. 22.

The advent of the rainy-season makes even the happy ones unhappy ; cf. Meghadūta, 1. 3 ; Vikramorvāśī iv, एतेन पुनर्निवृत्तानामप्युत्कर्षाकारिणा मेघोदयेन अनर्थाधीनो भविष्यति । This is due to the parapharnelia of the rainy-season, its thunders, the cool wind, notes of hillarious peacocks ; blossoming of kadamba, kuṭaja and other flowers, cf. Kirat, X. 23, अभिभवति मनः कदम्बवायौ मदमधुरे च शिखण्डिनां निनादे । जन इव न धृतेश्वचाल जिष्णुः ।

Raghuvamśa XIII, 27—29 :—

गन्धश्च धाराहतपल्वलानां कादम्बमधोदूरगतकेसरङ्ग ।

स्निग्धाश्च केकाः शिखिनां वभूवुर्यस्मिन्नसख्यानि विना त्वया मे ॥

पूर्वानुभूतं स्मरता च यत्र कम्पोत्तरं भीरु तवोपगूढम् ।

गुहाविसारिण्यतिवाहितानि मया कथञ्चिद् घनगर्जितानि ॥

आसारसिक्षितिवाष्पयोगान्मामक्षिणोद् यत्र विभिन्नकोशैः ।

विडम्ब्यमानानवकन्दलैस्ते विवाहधूमारुणलोचनश्रीः ॥

Verse 7, p. 11, सर्वकालमतिलङ्घ्य, etc.

7. O clouds ! of all times, you have come to me at a time when my dear one is away. Would you not kill me in the absence of my merciless dear one now residing in a foreign land ? (i.e. verily you have come to kill me outright in his absence).

Verse 8 p. 13, ब्रूतं पथिक०

8. O clouds that traverse long distances soon ! (please) speak to the wretched Traveller—

“Either your love for a foreign country or for your wife is to be given up. What should I say to her ?”

Verse 9, p. 15, हंसपङ्किरपि, etc.

9. O Lord ! now (at the advent of the rainy-season) the swans in a row are on flight through the aerial way to the (Lake) Mānasa. The thirsty Cātaka also cries for water. O Traveller ! your beloved one too, in agony, prays for your immediate return to her.

Cf. Meghadūta, I. II; see also below.

Verse 10, p. 16, नीलशष्पमतिभाति, etc.

10. Soft blue grass shines forth brightly. The Cātaka obtains pure water. The clouds make the peacocks cry shrill. At this hour what pleasure can you obtain without me ?

For Peacocks cf. Rtu-samhāra, II. 6,

प्रवृत्तनृत्यं कुलमद्य वहिणाम् । Vikramorvaśī, iv. 13,
घर्मच्छेदात् पदुतरगिरो वन्दिनो नीलकण्ठः ॥

For the Cātaka op. cit., Rtu-sambāra 2.3.

तृषाकुलैश्वातकपक्षिणां कुलैः, etc.

For the Cātaka obtaining water, cf. Meghadūta, 2.54.

निःशब्दोऽपि प्रदिशसि जलं याचितश्वातकेभ्यः ॥

Verse 11, p. 18, मेघशब्दमुदिताः, etc.

11. The peacocks delighted on account of the rumbling of clouds cause great grief in the hearts of separated women. Your beloved one to-day, emaciated

at the advent of rains (the rainy-season) is being tortured by ruthless Cupid.

Cf. पतत्यविरतं वारि नृत्यन्ति च कलापिनः ॥ Also अभिभवति मनः कदम्बवायौ मदमधुरे च शिखरिङ्गनां निनादे (किरातार्जुनीयम्) ।

Verse 11 p. 10, किं कृपाऽपि etc.

12. Have you no compassion for the beloved one whose white cheeks are kissed by the tips of curling hair ? The (sweet) memory of your virtues saves (the life of) her who has been thrown (by you) into the waters of the sea of grief.

Cf. मेघदूत 1. 10

आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशोऽह्यङ्गनानां
सद्यःपाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रुणद्धि ॥

Verse 13 p. 11, कुसुमितकुटजेषु, etc.

For śleṣa-saṃkīrṇa-rūpakālamkāra here, see our commentary.

13. When the forests are full of blossomed *kuṭaja* (Tree *Wrightia Antidysenterica*) flowers, the faces of all damsels separated from their beloved ones betray great anxiety, and the water of rivers flows foul, how is it that you do not look after me, the poor one.

See *Meghadūta*, I, 4, स प्रत्यग्नैः कुटजकुसुमैः, etc.

Verse 14 p. 14, मार्गेषु मेघसलिलेन, etc.

The *Alamkāra* here is *Parikara*, as the adjectives in this verse are purposely used as such.

14. (At this time) all the roads are merged under rain-water. Cupid now touches (uses) the bow with sharp arrows, (aiming at me) without him. O friend, when shall I be able to do away with the burning of grief caused by separation from the dear one.

Verse 15 p. 16, सुसुगन्धितया वनेऽजितानाम्, etc.

15. The forests of ketaka (*Pandanus odoratissimus*) that are unsurpassed in fragrance in the whole forest and fanned by the wind blowing along with rumbling clouds, serving as the abodes of Cupid now shine out i.e. appear very agreeable.

It is difficult to support here the reading ketana in this verse which would mean that ketana is either a tree or a creeper. But the dictionaries, viz. Amara, Medini, Ajaya, etc. do not mention any synonym of ketana meaning a tree or a creeper.

“अथ केतनं कृत्ये केतावुपनिमन्त्रणे” इत्यमरः ।

“केतनं तु निमन्त्रणे गृहे केतौ च कृत्ये च” इति मेदिनी ।

“केतनं तु ध्वजे कार्ये निमन्त्रण-निवासयोः” इति अजयः ।

But the reading केतन has been accepted by Abhinava-gupta. He explains—केतननाम्नां तरुणां वनानि अद्य विराजन्ते । And continuing, he says, केतनवनानि मदननिवेशनस्थानानि अतिसुकुमाराणि ।

For Ketaka, see Meghadūta, Pūrvā-Megha, V. 3; Rtu-saṃhāra II. 17—केतकाधानहेतोः; also 25, पाण्डुच्छायो-

पवनवृतयः केतकैः सूचिभिन्नैः Rtu-samhāra, II. 17,
कदम्बसर्जन्जुर्नकेतकीवनं etc. Also :—

“द्विरददन्तवलक्ष्मलदयत स्फुरितभृङ्गमृगच्छवि केतकम् ।”

And Rtu-samhāra, II. 26,

जनितरुचिरगन्धः केतकीनां रजोभिः ॥

Verse 16, p. 17, तत् साधु यत्त्वां, etc.

16. O Śāla tree, the abode of Cupid, it is well and good that you have been created by God as such. You tower over all and cause festive joy to youthful maidens in the company of their lovers by means of your clusters of blossoms.

cf. Mālatī-Mādhava, IX. 16,

उत्पुल्लाजुर्नसर्जवासितवहत् पौरस्त्यभक्त्यामरुत् ॥

Verse 17, p. 28, नवकदम्ब, etc.

17. O newly-blossomed-Kadamba ! I bow down to you (in reverence) because Madana resides in your smile-like flowers. O Kuṭaja ! why do you smile at me (with the show of your) flowers ? My salutations to you the invincible one.

Cf. Vikramorvaśī, iv. 30, रक्तकदम्बः सोऽयं प्रियया धर्मान्तरांसि यस्यैकं कुसुमम् ॥

Cf. Mālatī-Mādhava, III. 7 and Mṛcchakaṭika, v. 14
नीपः प्रदीपायते ।

Verse 18, p. 30, तरुवर विनताऽस्मि, etc.

18. O the great tree Nipa ! I am always submissive to you. Why then, do you burn my heart now ?

All on a sudden, in an unwanted manner shall I leave aside my mortal coil at the sight of your flowers.

Verse 19, p. 32, कुसुमैरुशोभितां, etc.

19. The bee, noticing the advent of the spring, kisses the jasmine-creeper shining with white flowers and drops of water discharged by cloud.

Cf. Vikram. iv. 24.

The Alāmkāra is Samāsokti ; here the bee stands for the lover.

Verse 20, p. 33, तासामृतुः सफल एव, etc.

20. (This) Season (i.e. the rainy-season) is welcome only to those ladies who enjoy themselves in the company of their lovers at the advent of clouds, and render their dear friends also equally happy—during the days overcast with resonant clouds studded with rainbows.

When their husbands come back, women may adorn themselves as before ; Cf. Yājnavalkya 1. 85—

क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनम् ।

हासं परगृहे यानं त्यजेत् प्रेषितभर्तृका ॥

Verse 21, p. 35, कोकिलभ्रमर०

The Alāmkāra here is Parisamkhyā. The season for others is fruitful : this indicates that it is nothing but a misery for her.

21. O deceitful one ! You left the house in the month of Vaiśākha with cuckoos, bees and Cakravākas lustily singing (all around)—when Cupid had subdued

all people. (And) You are not returning (even) now when Mādhava has lied down (i.e. in the month of आषाढ) ?

Verse 22, p. 36, एतनिशम्य, etc.

22. Having received this message of his laudable damsel, burning with fire of separation, delivered by the benevolent clouds in their own language, he, within a few blessed days, returned home.

Verse 23, p. 37, भावानुरक्त, etc.

23. I swear in the name of the love of (my) solely devoted wife (or by the loves of sprightly damsels) and thirsty, touching water to be sipped from the hollow palms of my hands—if I be vanquished by any other poet in the application of Yamakas, I shall carry for him water in a broken pitcher.

Appendix No. 2.

Variant readings of the Ghatakarpar-Kavya

घटखर्परस्य पाठान्तराणि ।

In this Appendix, A. B. C. or D after the verse number and before the variant readings refers to the pāda of the verse in question ; and the letters A. B. C. D. etc. after the variant readings refer to the MSS. used for the preparation of the present critical Edition of the Ghatakarpar-Kāvya (See Introduction : Description of MSS.)

V. 1. C. निहितं—O (Dursch)

V. 3. A. निशि विभाति—दिवा० C. जलदो धर—A. O,
घन C. E. F. जलदोऽपि J. सेन्द्रायुधः स J. K.

V. 4. A. जलदोऽभितं J, नगानां B. पन्नगानां (?) भीतिप०
E. C. Dursch—परिधीरवं जलदरीषु ; D. निप० B. C. D.
F ; Dursch—no प्र० ; simply पतत्यद्भुतरूपसुन्दरीषु ।

V. 5. D. शोको विवर्धति च, शोकः समुद्ध्रहति J. शोको
विवर्धयति—दिवा०

V. 6. B. खे जले J, लोकभावने—दिवा० ; D. प्रमदयैव०
F. O. मुच्यते—दिवा०, J. K.

V. 7. A. मवलङ्घ्य—O, मवलस्व्य C. G. J. K ; C.
परदेशवासिना—O, J ; D. ह तेन—O.

V. 8. B. पांशुलद्वन्नाः ; C. उच्यतां (?) J. D. Dursch : साऽथवा तव बूधः किमुच्यताम् । बूधः here is absolutely wrong ; it must be वधूः ।

V. 9. D. मनसि सा ।

V. 10. A. नीलशस्य, नीलधास K. मभि—O, A ; B. विन्दति हि—दिवा० Dursch reads वरिविन्दति which is absolutely wrong ; C. शिखिगणैः, शिखिगणोऽपि ना० D. ; निना—O ; D. रतिर्दयितया ; प्रिय विना मयाद्य B.

V. 11. C. कृशापि, कृशाव C. D. F. L. कृसोऽपि G ; D. माद्यते J.

V. 12. D. त्वद्गुणश्रवण० K.

V. 13. C. भवति च कलुषं जलं—दिवा० वहति च कलुषं C.

V. 14. B. कामे—O ; C. ससित G. ; D. जहे J.

V. 15. A. सुमगन्ध. सुसुगन्धितया विराजितानां D, कुसुमगन्धितया विराजितानां K. नववारिकणैर्विराजितानां B. D. E. F. G. I. ; B. वायुवी० ; वायुवेजि J. ; C. निकेतनानां C. G. J. K. ; D. प्रतिभान्त्यद्य, केतनानाम् C. G. J. K, केतकीनाम् (?) E.

V. 16. A. सुतरुं, सुतनुं E. तत् साधु मत्वा C ; D, सुयौव० K.

V. 17. A. वन ; शिरः प्रणें० B ; B. यन्मदनः C. रपहा०,

रवह० G. हास्यते J. K ; D. ननु नतास्मि सुदुष्प्र० ; निपतिता-
स्मि सुदु० D. E ; निपतितास्म्यति B.

V. 18. B. हृदयमिह; C. नवपुष्प I. निरीक्षिता D. E. I. ;
D. ननु विसृजे J.

V. 19. B. नवावहासितैः (?)—दिवा०, प्रकाशितैः ;
प्रभासितैः J.

V. 20. C. रत्युत्सवैः ; D. प्रियसखींश्च, सहचरीश्च I.

V. 22. A. एवं नि० ; C. स्वं स्वा०, तं स्वा० B. ; साध्वीभि-
रेवमुदितै०, साध्वीभिरेवमुदितं C. F. I. ; D. स गृहमून—O.

V. 23. A. सुरतैरूपेय०, शयेयं B. C. I. F. ; B. आलम्ब्य
चाम्बु तृष्णितः करकोशपेयं भावानुरक्तवनितासुरतैः शपेयम् B. C. ;
D. तस्मै शपेय ।

— — —

Bibliography

Ekādaśī-tattva by Raghunandan. See the **Smṛti-tattvas** by Raghunandana, edited by Jīvānanda Vidyāsāgara.

Ghaṭakarpara-Kāvya as edited in the **Kavya-Saṃgraha** by (1) Haeberlin ; (2) by Jīvānanda Vidyāsāgara.

Ghaṭakarpara-Kāvya, edited by G. M. Dursch from Berlin (Gedruckt in der Druckerei der Koeniglichen Akademie der Wissenschaften). 1828.

Ghaṭakarpara-Kāvya, with the commentary **Vivṛti** of Abhinavagupta. Edited in **Kashmir Series of Texts and Studies**, No. LXVII. Srinagar, 1945,

MSS. of the **Ghaṭakarpara-Kāvya** with commentaries
Ghaṭakarpara-Kavya : Commentary

- (1) **Anonymous**
- (2) **By Divākara**
- (3) **„ Govinda Jyotirvid**
- (4) **„ Kamalākara Bhaṭṭa**
- (5) **„ Ramāpati Miśra**
- (6) **„ Saṃkara**
- (7) **„ Tārācandra**

For a description of the above MSS., see **Introduction**, pp. 8-13.

Hamsa-dūta by Vāmana Bhaṭṭa Bāṇa. Edited in the Saṃskrta-Dūta-Kāvya Series by Dr. J. B. Chaudhuri.

Kāvyānuśāsana by Hemacandra. Nirṇaya-sāgara Edition.

Kiratārjunīya by Bhāravi. Nirṇaya-sāgara Edition.

Kṛṣṇa-līlā by Madana. Available only in MS, No. 3880 of the India Office Library, London.

Script Nāgarī. Substance : country-made paper. Falios 1 - 9 only. 8 lines in a page and 32 - 33 letters in a line. Size 10 × 4 inches.

The MS. bear stamp-marks of E. I. Company's Library both on F. 1a and F. 9b. Also marked in red ink "Gaikawar" on F. 1a.

इति श्रीमद्नकृतं कृष्णलीलाकाव्यं समाप्तम् । संवत्सर १६६६
वर्षं कृष्णलीलानामकाव्यं समाप्तम् । मेदपाठज्ञातीय दीक्षित-
लक्ष्मीधरात्मज-दीक्षितविश्वम्भरेण पुस्तकं परोपकाराय ।

Meghadūta edited by Dr. J. B. Chaudhuri in Pracyavani Mandir Dr. K. N. Katju Series, Vol. II ; Calcutta, 1951.

Mālatī-Mādhava by Bhavabhūti. Nirṇaya-Sāgara ed.

Nirṇaya-Sindhu by Kamalākara Bhaṭṭa. Nirṇaya-Sāgara Press, third ed.

Nitisāra by Ghaṭakarpara. As edited in the Kāvya-Saṃgraha by Jīvānanda Vidyāsāgara. Third edition, pp. 374-380.

For Raghuvamśa, Kumāra-Sambhava, Nalodaya, Vikramorvśī, Rtu-Saṃhāra, see Vasumatī Edition of

Kālidāser Granthāvali in three volumes. Calcutta, 4th Edition.

Śiśupāla-Vadha by Māgha. Nirṇaya-sāgara Edition.

Saṃskrta-Dūta-Kāvya Series edited by Dr. J. B. Chaudhuri ;—

1. Bhramara-dūta-Kāvya by Rudra Nyāya-Pancānana, Calcutta, 1941.
2. Vān-maṇdana-guṇa-dūta-Kāvya by Viśveśvara, Calcutta, 1941,
3. Candra-dūta-Kāvya by Jambū-Kavi, Calcutta, 1943.
4. Hamsa-dūta-Kāvya by Vāmana Bhaṭṭa Bāṇa.
5. Pāntha-dūta by Poet Bholānātha of Gangātikuri, Burdwan, Calcutta, 1948.

For the Manodūta of Rāmarudra Sarman, Tulasi-dūta and many other Dūta-Kāvyas edited in parts for the first time, and also their critical appreciation, see the Vangiya-Dūta-Kāvyetibāsa (History of the Dūta-Kāvyas of Bengal) by Dr. J. B. Chaudhuri.

Yājnavalkya-Smr̥ti. See Nirṇaya-Sāgara edition.

For the Dictionaries of Medinī, Ajaya, Amara, etc., see any standard Edition.

GENERAL INDEX

Abhinavagupta, 16, 20, 21, 22; Commentator of *Ghaṭakarpara Kāvya* 23f; authorities quoted by 25.
 Ādakamala 22
 Amara 6, 33, 36
 Amaraśeṣa 33
 Amaruka 33
 Ananta Bhaṭṭa 34
 Anekārtha-dhvanimanjari, 33, 36
 Bhāgavatī-vivaraṇa 30
 Bhairava-stava 23, 24
 Bhānudatta 34
 Bhānukara Miśra 33, 34
 Bharatamallika 22
 Bhāsa, 14
 Bhavabhūti, 7, 37-38
 Bimbapratibimbavāda 24
 Bodhapancaśikā 24
 Brhatpratyabhijñā 23
 Buehler, George, 43
 Caṇḍī 33
 Caturbhujā Bhaṭṭa 32, 33
 Dānakamalākara 34
 Dhananjaya 33
 Dhvanyāloka-locana 22, 25
 Divākara, 12, 22; commentary of 26-28
 Divākara Bhaṭṭa 34
 Dursch, 8, 41
 Ekākṣaranirghanṭa 33
 Ghatakarpara as Poet, 14-17; his influence upon other poets, 18-19.
 Ghatakarpara Kāvya-vivṛti 23f.
 Ghatakarparayojinī 31
 Gitārthasamgraha 32
 Govardhana 22
 Govardhana-dhāraṇa 48
 Govinda Dāśaputra 2
 Govinda Jyotirvid 13; Commentary Bālabodhīnī by 29-30
 Halāyudha 33
 Hamsadūta 28
 Hari 5
 Hemacandra 14
 Heramba 29
 India Office Library Catalogue 34, 44
 Indurāja 23

Īśvara-pratyabhijnāsūtra-vimā-
rśī 22, 23
Īśvara Vidyā-vilāsa 12
Jyotsnā 30
Kālidāsa 15, 25, 32, 33
Kāliya 46
Kamalākara 22, 43 ; commen-
tary by 31-34
Kamalākara Bhaṭṭīya 34
Kashinath Kūnta 22
Katju, Dr. K. N., 17
Kāvyānuśāsana 14
Kāvyaprakāśa 33
Kirāta, 39
Krṣṇadeva Rāya 34
Krṣṇa-lilā Kāvya, 18, 43-53
Kṣemendra 23
Kṣirasvāmin 33
Kucala Kavi 22
Kumāra-sambhava 15, 9
Kumārila Bhaṭṭa 34
Lakṣmaṇagupta 23
Madana 18
Mādhava Jyotirvid 30
Mahābhārata 82
Mahādevī-ṭīkā 30
Mālati-Mādhava 84, 85
Mammaṭa 33
Manmatha 17
Mantra-Kamalākara 34

Manuscripts, description of
8-13
Meghdūta 16, 22, 25, 26, 33,
36.
Mīmāṃsāsūtra 34
Mṛcchakatika 84, 85
Muhūrtacintāmani 30
Murāri 17
Muslim Patronage to Sanskrit
Learning 34,
Nārāyaṇa Bhaṭṭa 34
Nilakaṇṭha 30
Nilakaṇṭha Jyotirvid 13, 29
Nirṇayasindhu 33, 34, 83
Nīti-Kamalākara 34
Nizam Shah 34
Padyāmrta-tarangiṇī 34
Pālakāpya 33
Pāṇini 25
Paramārtha-samgraha 24
Paramārthasāra-ṭīkā 24
Piyūṣadhārā 30
Prācyavāṇi 39
Rāmakautuka Mahākāvya 34
Rāmāpati Miśra 35
Rājaśekhara 14
Rāmakṛṣṇa 33
Rāmāpati Miśra 22 commen-
tary Subodhikā by 35, 36
Rāmila 14

Rasa-manjari 33, 34
 Rāsa 45
 Raurava-vicāra 25
 Rewa 34
 Rtu-saṁhāra, ४१—
 Śabarabhāṣya 34
 Sāhasāṅka 14
 Sākta-bhāṣya 24
 Samaya-Kamalākara 34
 Śamkara 22, 37—39
 Sānti-Kamalākara 34
 Sarasvatī 14
 Sāstramālā 34
 Śeṣa 17
 Sher Shah 34
 Śiśupāla-vadha ४२
 Śiśubodhini 30
 Śiva 24
 Smṛti 36
 Somānandadeva 23
 Somila 14
 Spanda 24
 Śrīhṛṣa 33
 Śrṅgāratilaka 33
 Śrṅgāraprakāśa 28
 Śrūtabodha 30
 Śruti 33
 Subodhikā, commentary 35
 Sutton, S.C. 44
 Tājika 30
 'Tantravārtikaṭikā 33 ?
 Tārācandra 9 22
 Tristhalīsetu 33
 Utpalarāja 23
 Uttara-Rāma-carita, 9
 Vāgbhatālamkāra 33
 Vārtika 25
 Vaijayantī 33
 Vaidyanātha 22
 Vāmana 33
 Vāmana Bhaṭṭa Bāṇa ४२
 Vijayanagara 4
 Vikramorvaśī ४५, ४६
 Vimalā 23
 Vimalā, commentary 1
 Vindhyesvarīprasāda 22
 Vīra Bhānu 34
 Viśva 33
 Vivāda-tāṇḍava 33 ?
 Vrata-Kamalākara 34
 Vṛndāvana 26
 Vṛtta-ratnākara 33,
 Yājnavalkya 33
 Yaśodharmadeva Vikramādi-
 tya, 14
 Yatīndra Vimala I

Some other works by the same Author

Rs. As. P.

1. Contributions of Women to Sanskrit Literature in seven volumes (Kavya, Nataka, Smriti, Purana, etc.)	... 45 0 0
2. Contributions of Muslims to Sanskrit Learning, Vol. 1 Sangita-Malika by Mahammad Shah	... 3 0 0
Vol. 2 Samudra-Sangama by Darah Shukoh	... 5 0 0
3. Muslim Patronage to Sanskrit Learning	... 5 0 0
4. Sanskrit Duta Kavya-Samgraha, 6 Vols.	... 10 0 0
5. Sanskrit Poets of Mediaeval India (based upon Anthologies), 5 Volumes	... 35 0 0
6. Bhagavad-Gita (in Rixin)	... 3 8 0
7. Sri Sri Candi	... 1 0 0
8. (a) Meghaduta with the Commentaries of Bharata Mallika & others	... 8 0 0
(b) Meghaduta with the Commentaries of Sasvata and Sanatana Gosvami	... 8 0 0

Some other works by the same Author—contd.

	Rs. As. P.
9. Vangiya-Duta Kavyetihasa	... 5 0 0
10. Contribution of Bengal to Smriti Literature, Vols. 1 & 3	... 3 8 0
11. Sanskrit History in 4 Volumes	... 23 8 0
12. Poetical Works, Sakti-Sadhana, etc.	... 2 0 0

